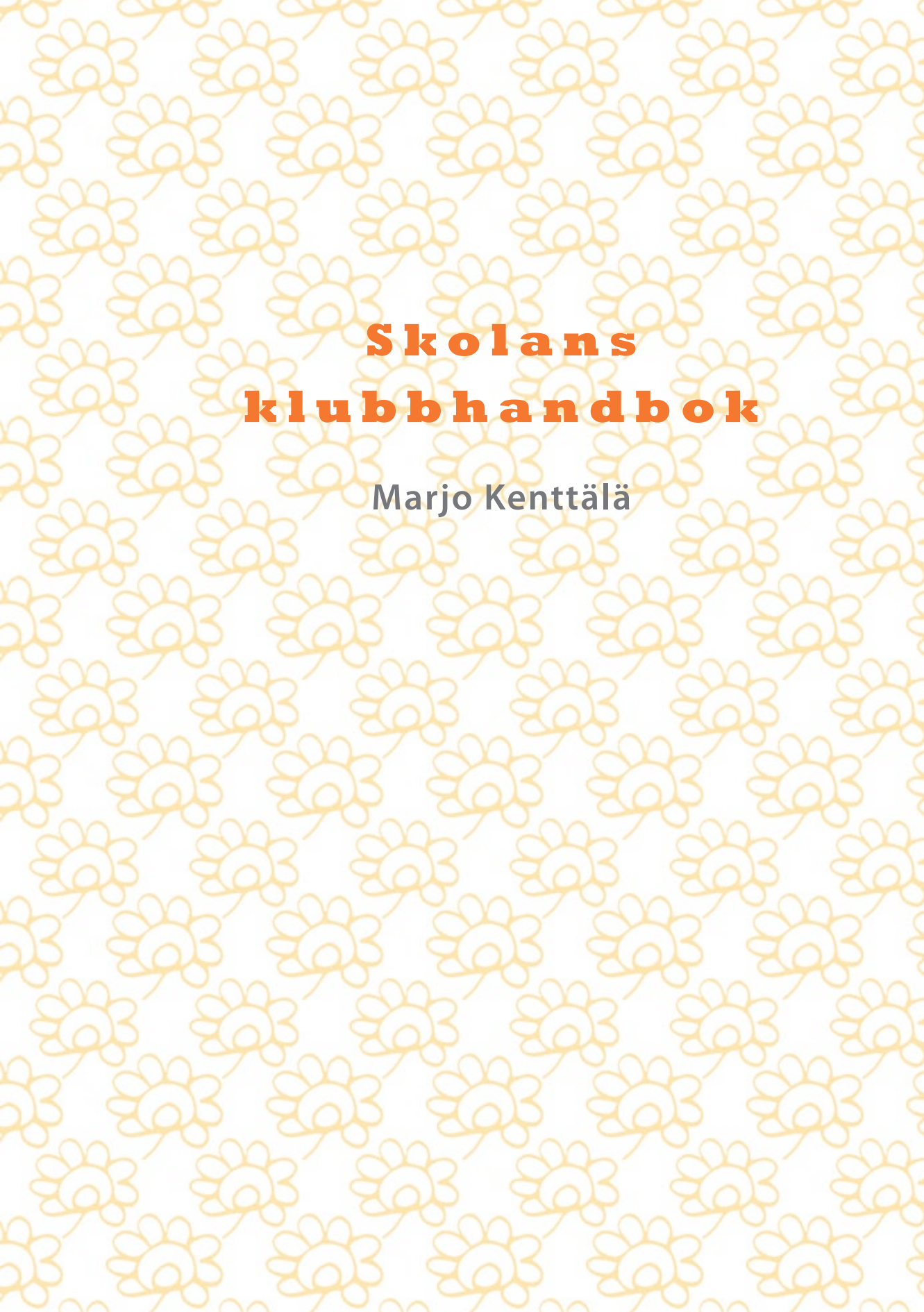

Skolans klubbhandbok

Skolans klubbhandbok

Marjo Kenttälä

Skolans klubbhandbok

© Klubbcentralen - stöd för skolan rf

Författare:

Marjo Kenttälä

Publikationen har kommenterats av:

Ville Alanen, projektplanerare, Klubbcentralen – stöd för skolan rf

Kari Heikkilä, rektor, Mäkelänmäen koulu

Outi Hurme, utvecklingschef, Finlands Föräldraförbund rf

Kristiina Jakobsson, verksamhetsledare, Koululiikuntaliitto KLL ry

Minna Riikka Järvinen, verksamhetsledare, Klubbcentralen – stöd för skolan rf

Tiina Karhuvirta, specialplanerare, Klubbcentralen – stöd för skolan rf

Merike Kesler, specialplanerare, Klubbcentralen – stöd för skolan rf

Monica Martens-Seppelin, utvecklingschef, Sydkustens landskapsförbund rf

Tuija Metso, specialplanerare, Finlands Föräldraförbund rf

Susanna Raivio, projektarbetare, Yad Youth Against Drugs ry

Riitta Rajala, projektchef, Utbildningsstyrelsen

Micaela Romantschuk-Pietilä, verksamhetsledare, Förbundet Hem och Skola i Finland rf Tiina Rytkölä, projektplanerare,

Klubbcentralen – stöd för skolan rf

Paula Vänninmäja, projektkoordinator, projektet Harrastava iltapäivä

Utgivare:

Klubbcentralen – stöd för skolan rf

Finansiär:

Utbildningsstyrelsen

Layout och illustrationer:

Salla Kangasniemi

Översättning:

Linda Ahlblad

ISBN (inb.) 978-952-9759-86-6

ISBN (PDF) 978-952-9759-85-9

2008

Tryckeri:

Libris Ab, Helsingfors

Innehållsförteckning

6 Till läsaren

8 I Skolans klubbverksamhet

- 10 Elevernas välbefinnande som mål
- 12 Skolan och hemmen tillsammans
- 13 Delaktighet och påverkan
- 14 Kamratskap och vi-anda
- 15 Inspiration och känslan av att lyckas
- 16 Kreativitet och problemlösning
- 17 Vår egen grej!
- 18 Elevkännedom och välbefinnande i skolan
- 19 Fritidssysselsättningar för alla

20 II Organisering av skolans klubbverksamhet

- 22 Kommunalt koordinerad klubbverksamhet i skolan
- 24 Koordinatörer
- 24 Rektorer
- 26 Klubbansvariga lärare
- 27 Klubbledare
- 29 Elevkårer
- 30 Elevvårdsgupper
- 32 Föräldrar och föräldraföreningar
- 34 Samarbetspartners

36 III Stöd för planeringen

- 38 Mål och innehåll
- 39 Grupper
- 40 Ansvariga ledare
- 42 Samarbete
- 42 Information
- 45 Klubblokaler
- 45 Klubbtider
- 46 Mellanmål
- 46 Deltagar-, material- och medlemsavgifter
- 46 Ansvar och försäkringar
- 47 Utvärdering

48 IV Bilagor

- 50 Klubbverksamhetens år
- 51 Klubbönskemål
- 52 Stöd för planeringen
- 54 Årsplan
- 56 Klubbplan
- 57 Enkät för klubbmedlemmar
- 58 Enkät för klubbmedlemmars föräldrar
- 59 Enkät för klubbledare och arrangörer av klubbverksamhet
- 60 Enkät för samarbetspartners
- 61 Intyg 1
- 62 Intyg 2
- 65 **Till slut**
- 66 **Referenser**
- 67 **Källor**
- 68 **Källförteckning**

Till läsaren

Dans, äventyr, handarbete, uppiffande av gamla saker, teknik och vetenskap, framställning, fotografering eller att teckna serier
– fråga eleverna om deras klubbönskemål!

Skolans klubbverksamhet är betydelsefull för eleverna. Den lär eleverna att vara aktiva deltagare och stöder deras sociala tillväxt. Klubbverksamheten förstärker elevernas självkänsla och stöder utvecklingen av en egen identitet samt elevernas olika talanger, vilket ger eleverna motivation för skolarbetet och höjer trivseln i skolan. Klubbarna eftersträvar inte tävling eller betygsättning. Upplevelser av att lyckas med något inom klubbarna kan vara oantat viktiga för eleverna. Att få uppleva känslan av att lyckas och misslyckas i en trygg miljö berikar barns och ungas uppväxt och utvecklar deras självbild.

Klubbverksamheten ger även lärarna krafter och inspiration för deras eget arbete. I klubbarna kan lärarna pröva på nya undervisningsmetoder, gå flexibelt framåt och ändra på innehållet i samarbete med eleverna. Läraren kan dela med sig av sitt eget fritidsintresse eller sin egen specialkunskap till eleverna. Genom att göra saker tillsammans förmedlas lärarens iver och tillägnan för ämnet till eleverna på ett positivt sätt. Förhållandet mellan eleverna och läraren förändras när sysslorna inte grundar sig på betygsättning utan på en vuxen människas och barnens gemensamma intresse för ett visst ämnes- eller kunskapsområde.

Skolans klubbverksamhet stöder utvecklingen av elevernas samhällsansvar. Elever från olika klasser knyter nya vänskapsband inom grupperna. Detta syns på ett positivt sätt även under skoldagarna. När organisationer, sammanslutningar och andra gemenskaper deltar i ledningen av skolornas klubbar utvidgas skolgemenskapen till en träffpunkt för lokala aktörer. Olika instanser som arbetar för att främja barns och ungas välbefinnande kan planera, genomföra och utveckla klubbverksamheten tillsammans, utan att glömma elevernas och hemmens aktiva deltagande. När skolan utvecklas till områdets aktivitetscentrum ökar det omgivande samhällets välbefinnande.

Enligt Klubbcentralens utredning är var fjärde lärare intresserad av att leda en klubb¹. Den positiva betydelsen av klubbverksamhet och fritidssysselsättningar betonas i flera olika undersökningar². Klubbverksamheten har äntligen fått ett fotfäste även i samhällsdiskussionen och i beslutsfattandet. Utvecklingsprogrammet för barn- och ungdomspolitik har numera som mål att varje 3–10-klassist har en möjlighet till att delta i klubbverksamhet minst en gång i veckan³. Att satsa på klubbverksamheten är ett av målen i regeringsprogrammet för Matti Vanhanens

II regering⁴. Utvecklingsplanen för utbildning och forskning utlovar att klubbverksamheten för skolelever görs mångsidigare⁵, som en del av en högklassigare grundundervisning.

Politikprogrammet för barns, ungas och familjers välfärd har som mål att hälften av grundskoleeleverna deltar i klubbverksamhet. Till programmets åtgärder har även fogats att kombinera det tväradministrativa samarbetet och koordineringen mellan olika slags klubbar och fritidssysselsättningar samt att stöda erbjudandet av tjänster för alla barn oberoende av var de bor och av föräldrarnas ekonomiska situation.⁶

De nyss nämnda politiska handlingarna förebådar att man efter en paus på nästan två årtionden igen kommer att rikta resurser till klubbverksamhet. På våren 2008 beviljade undervisningsministeriet ett anslag till Utbildningsstyrelsen för att arrangera klubbverksamhet för 1-9-klassister, för utdelning till kommuner, samkommuner och privata arrangörer av grundläggande utbildning. Detta är en bra start för klubbverksamhetens återupprättande i skolorna.

Rektorer, lärare och andra klubbledare samt föräldrar och lokala gemenskaper – nu finns det tid och resurser för att erbjuda högklassig, inspirerande och målinriktad verksamhet i skolans välbekanta och trygga miljö, att få barn och unga att intressera sig för klubbar igen, att få uppleva känslan av att lyckas med något inom klubbarna, samt att göra skolan till en plats där man kan lära sig och göra saker tillsammans även efter skoldagen!

I Helsingfors 29.9.2008
Marjo Kenttälä

I

Skolans klubbverksamhet

Skolans klubbverksamhet
styr av målen i grunderna för läroplanen.

I denna del granskar vi de allmänna mål
som styr skolans klubbverksamhet.

Elevernas välbefinnande som mål

Med skolans klubbverksamhet avses sådan fritidssysselsättning som arrangeras i skolan som definieras i paragraf 47 i lagen om grundläggande utbildning samt i grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen⁷. Principerna för klubbverksamheten ska skrivas in i läroplanen⁸. Skolorna definierar sin klubbverksamhet i sin årliga arbetsplan⁹. Skolorna är därför i en central roll i fråga om att planera och utveckla klubbverksamheten.

Skolornas klubbverksamhet är en målinriktad verksamhet som skapar en grund för regelbundna fritidssysselsättningar och goda sociala förhållanden samt stöder föräldrar och lärare i deras fostringsarbete. Klubbverksamheten har också mål för kunskaper, färdigheter och upplevelser. Mätning av framgångar hör emellertid inte till klubbverksamhetens natur.

Klubbverksamheten i skolorna är en frivillig fritidssysselsättning för eleverna. Fritidssysselsättningarna inom klubbarna utgår från barnens behov och utmärks av flexibilitet, långsiktighet, målinriktning, inspirationskraft, aktiviteter samt upplevelse- och erfarenhetsrikedom. Därtill lär sig barnen mer om de aktuella ämnena samt förbinder sig till dessa.

Enligt Grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen (2004) kan skolan ordna klubbverksamhet för att stödja skolans fostran och undervisning. Klubbverksamheten skall, i enlighet med målen för den grundläggande utbildningen, stödja elevens etiska och sociala tillväxt och mångsidiga utveckling. Syftet med klubbverksamheten är att inspirera eleven till positiva fritidssysselsättningar och att ge eleven möjligheter till annat än vanligt skolarbete i en trygg och lugn miljö.

Klubbverksamheten skall vara mångsidig och värdesätta barnen och de unga. Den skall ge möjligheter till en positiv växelverkan med vuxna och andra barn.

Syftet med klubbverksamheten är

- o att stödja hemmets och skolans fostringsarbete
- o att öka barnens och de ungas delaktighet
- o att ge eleverna möjlighet att utveckla sociala färdigheter och att växa till människor med samhällsansvar
- o att ge känslan av att lyckas
- o att utveckla kreativt handlande och tänkande
- o att sporra barnen och de unga till att skapa sin egen kultur
- o att ge en möjlighet att bättre lära känna eleven
- o att stödja intressen och främja positiva fritidssysselsättningar.¹⁰

7. Utbildningsstyrelsen definierar grunderna för olika utbildningsformer och utbildningsområden samt examensgrunderna för dessa. **Grunderna för läroplanen** är en bestämmelse som förpliktar utbildningsarrangörer att införliva undervisningens mål och centrala innehåll i skolans eller arrangörens läroplan. Bestämmelsen garanterar de utbildningsmässiga grundrättigheterna och jämlikhet samt undervisningens enhetlighet, kvalitet och rättskydd. Utbildningsstyrelsen följer upp verkningarna av grunderna för läroplanen och examina, huvudsakligen i samband med utvärderingar av utbildningarna (www.opf.fi).

8. **Läroplanen** berättar hur undervisningen arrangeras: vad som studeras och på vilket sätt samt hur undervisningen och eleverna betygsätts. Läroplanen styr undervisningen. Utbildningsarrangörerna bereder en läroplan för den utbildning som de arrangerar. Utgående från de grunder för läroplanen som Utbildningsstyrelsen har bestämt görs **en kommunal läroplan**. I allmänhet planerar skolorna också **en egen läroplan för den egna skolan** utgående från den kommunala läroplanen (Grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen 2004, 8).

9. **Skolans skolarbetsplan** görs upp för ett läsår i gången. Den baserar sig på läroplanen. Det är en preciserad verksamhetsplan för läsåret som innehåller information om bland annat klubbar, utflykter, temadagar och motsvarande evenemang. Planen kallas också för läsårsplan eller årsplan.

Skolan och hemmen tillsammans

”Syftet är att stödja skolans och hemmets fostringsarbete”.

Klubbverksamheten kan förstärka samarbetet mellan hemmets och skolans fostringsarbete. Tillsammans med föräldrarna funderar man på hur ett högklassigt samarbete mellan hemmet och skolan ser ut, såväl inom klubbverksamheten som inom skolans övriga verksamhet. Skolans klubbverksamhet stöder sig på värden och regler som hemmen och skolan har bestämt tillsammans.

På föräldramötena diskuteras fritidssysselsättningarnas betydelse som ett stöd för en balanserad uppväxt. Man bör också förstärka lärarnas och andra klubbledares kunskaper om klubbverksamhetens betydelse för barnets uppväxt och inläring, till exempel genom att arrangera öppna kurser som även föräldrarna är välkomna att delta i.

Föräldrarna är naturliga samarbetspartners i fråga om att arrangera skolans klubbverksamhet. Skolan bör ta med föräldrarna i planeringen, genomförandet och utvärderingen av klubbverksamheten. Det lönar sig att lyssna på föräldrarnas önskemål om skolans utbud av klubbar. Föräldrarna har specialkunskaper om det lokala utbudet av fritidssysselsättningar för barn och unga. Därför rekommenderas det att skolan visar hänsyn till och drar nytta av föräldrarnas kunskaper och färdigheter när skolan funderar på urvalet av klubbar. Föräldrarna påverkar elevernas förbindelse och motivation på ett betydande sätt: om föräldrarna anser att skolans klubbverksamhet är viktig överför de sin entusiasm och uppskattning för klubbverksamheten även till barnen.

Föräldraföreningarna kan delta i klubbverksamheten till exempel genom att arrangera en mässa om fritidssysselsättningar. Skolan kan också arrangera en öppna dörrars dag för familjerna, under vilken skolans klubbar presenterar sin verksamhet för skolans elever och deras föräldrar.

Skolans klubbverksamhet
förstärker skolans och hemmets
praktiska samarbete.

Växelverkan och kommunikation utgör hörnstenen för samarbetet. I planeringen av samarbetet funderar skolan och föräldrarna tillsammans på hur en bra kommunikation mellan skolan och hemmet ser ut. Kommunikationen har ett betydande samband till genomförandet av skolans klubbverksamhet.

Delaktighet och påverkan

”Syftet är att öka barnens och de ungas delaktighet”.

Finlands lagstiftning har en stadig grund för barnens och de ungas delaktighet och för att låta dem få sin röst hörd. FN:s konvention om barnens rättigheter garanterar att barn som kan bilda sig en egen åsikt har rätt att uttrycka denna i ärenden som berör dem själva¹¹. Ungdomslagen (2006) och barnskyddslagen innehåller bestämmelser som förpliktar kommunerna att öka barnens och de ungas delaktighet och låta dem få sin röst hörd¹². En högklassigt genomförd klubbverksamhet i skolorna ökar delaktigheten.

Utgångspunkten för utveckling av skolans klubbverksamhet är att låta eleverna få vara med om att starta, planera, genomföra och utveckla verksamheten. Klubbverksamheten har en konkret anknytning till skolan och det är viktigt att låta eleverna få sin röst hörd i fråga om verksamheten. Att låta eleverna få sin röst hörd redan när man funderar på urvalet av klubbar väcker deras motivation för att delta i klubbarna.

Skolan ökar elevernas delaktighet genom att använda ett växelverkande arbetssätt som hjälper dem att få sin röst hörd i klubben. Samarbete, par- och grupparbeten är lämpliga arbetssätt för många olika slags klubbar. Gemensamma diskussioner och resonemang mellan klubbledaren och klubbmedlemmarna är viktiga och bildar grunden för gruppens interna beslut. Arbetssätt som ökar delaktigheten lyfter fram elevernas färdigheter och stöder deras tankeförmåga. De lär eleverna att ställa frågor och lyssna på andra samt utarbeta och förbinda sig till gemensamma mål – det vill säga ansvar. Som bäst kan man uppnå en utforskande och insiktsfull

kultur inom gruppen, som tillåter att eleverna framför även halvfärdiga idéer och tankar. Detta leder i sin tur till ett ömsesidigt uppmuntrande uppförande.

Att låta eleverna få sin röst hörd är av största betydelse när man utvecklar klubbverksamheten. Klubbmedlemmarna sätter upp målen för en enskild klubb tillsammans, under ledning av klubbledaren. Målen kan till exempel vara förknippade till olika upplevelser, såsom att genomföra en utställning eller att uppträda i skolan i slutet av terminen. När eleverna själva har funderat på och beslutat målen gemensamt är dessa betydelsefulla och mer eftersträvarvärda för eleverna.

” Att öka elevernas delaktighet ökar deras motivation och fördjupar deras förhållande till klubben.

Skolans ordningsregler styr också klubbverksamheten. Eleverna kan även planera och besluta om interna regler för den egna klubben klubb tillsammans med sin ledare, på ett sätt som passar deras ålder. De gemensamt överenskomna reglerna kan beröra till exempel deltagaraktivitet eller åtgärder vid frånvaro, klubbens egna rutiner och hänsynstagande. Eleverna deltar i utvärderingen av klubbverksamheten. Utvärderingens syfte är alltid att utveckla verksamheten.

Skolans aktiva växelverkan med föräldrar och andra instanser som arbetar med barnen är en viktig utgångspunkt för att stöda elevernas delaktighet. Dessa instanser är till exempel organisationer, idrottssällskap, föreningar och branscher som har en anknytning till barn och unga.

Kamratskap och vi-anda

”Syftet är att ge eleverna möjlighet att utveckla sociala färdigheter och att växa till människor med samhällsansvar”.

Skolans klubbar kan stöda elevernas sociala färdigheter och hjälpa eleverna att växa till människor med samhällsansvar. I klubbarna kan eleverna delta i grupper som består av elever i olika åldrar som kommer från olika klasser samt sysselsätta sig under ledning av sådana lärare som inte undervisar dem under skoldagarna. Skolans klubbverksamhet stöder en tillväxt av samhällsansvaret i hela skolan.

Det är viktigt att klubbarna är etablerade och långsiktiga för att de ska kunna få eleverna att växa till människor med samhällsansvar. För att eleverna ska hinna förbinda sig till klubben och knyta vänskapsband över klassgränserna bör klubbens verksamhet anordnas regelbundet varje vecka under hela läsåret. Klubbmedlemmar som har arbetat länge tillsammans lär sig de etiska principerna för grup-

parbete. Glädjen över att göra saker tillsammans och vara tillsammans förstärker känslan av samhörighet med gruppen.

När eleverna arbetar i grupp lär de känna sig själva bättre och lär sig att ta hänsyn till andra människors känslor och synsätt och agerande i konfliktsituationer. Positiva upplevelser tillsammans med andra klubbmedlemmar utvecklar elevernas färdigheter att bilda vänskapsband som en del av individens sociala färdigheter. Till kamratskapsfärdigheterna hör bland annat självkänsla samt förmågan till att uttrycka sina egna åsikter och känslor, att bekanta sig med nya människor på eget initiativ och att reagera på andra människors handlingar. Till kamratskapsfärdigheterna räknas också att eleverna å ena sidan inte mobbar andra men att eleverna å andra sidan är redo att försvara sig själva eller söka hjälp om de själva får uppleva mobbning.¹³

I klubbarna får
eleverna vänner
över klassgränserna.

Man måste se till att klubbverksamhetens innehåll är tillräckligt mångsidigt, så att alla elever kan hitta ett klubb innehåll som intresserar dem själva bland urvalet av klubbar. Det är önskvärt att inga elever blir utanför skolans klubbverksamhet på grund av brist på vuxna klubbledare. Klassläraren, klassföreståndaren eller kuratorn kan berätta om nya klubbar för sådana elever som skulle dra speciellt stor nytta av att delta i klubbarna. Elevvårdsgруппerna kan styra elever som är i behov av socialt stöd till klubbarna. Ledningen bör vara finkänslig och kontrollerad samt alltid genomföras i samarbete med hemmet.¹⁴ Klubbverksamheten kan ofta ha en positiv inverkan på problem inom samarbetet mellan skolan och hemmen. Detta förstärker i sin tur föräldrarnas förhållande till barnets skola och underlättar skapandet av interaktion.

Inspiration och känslan av att lyckas

”Syftet är att ge känslan av att lyckas”

Skolans klubbverksamhet bör ha ett mångsidigt innehåll och genomföras på ett mångsidigt sätt. På så sätt har alla elever en möjlighet att få uppleva känslan av att lyckas via klubbverksamheten. I en välfungerande klubb har eleverna mod till att pröva på nya saker och misslyckas utan att känna sig dåliga. Eleverna kan misslyckas tryggt eftersom deras resultat inte betygsätts i klubbarna.

Skolan bör uppmärksamma individuella behov i fråga om klubbarnas innehåll. Detta förutsätter att klubbledaren har pedagogiska färdigheter och att han eller hon

känner eleverna väl. Man bör kunna se klubbverksamheten som en process som hjälper eleverna att utveckla ett eget intresse. Skolans klubbar skapar en grund för elevernas egna regelbundna fritidssysselsättningar. Därför bör klubbarna ha ett högklassigt innehåll samt ett långsiktigt, mångsidigt och etablerat arbetssätt.

Klubbledarna bör inse klubbarnas betydelse och uppgift i fråga om att erbjuda eleverna känslan av att lyckas. Elever som deltar i klubbarna bör ha en möjlighet till att själva lägga märke till utvecklingen av de egna färdigheterna inom klubben. För att kunna göra detta bör klubbledarna ge eleverna verksamhetsmodeller.

Klubbarna kan också utgöra ett forum för elevernas andra fritidssysselsättningar och färdigheter. Eleverna är ofta bättre på vissa saker än sin ledare. Klubbledaren kan ge en elev ansvaret för att själv lära ut eller dela med sig information om en viss färdighet till andra. Ansvarsfulla uppgifter ökar elevernas tillit till de egna förmågorna.

I klubbarna finner
eleverna sina
egna styrkor.

Känslan av att lyckas kanske inte syns så bra för utomstående, men den är mycket betydelsefull för eleven själv. Blotta upplevelsen och känslan av att få något klart ger eleven respons för ett välgjort arbete. Eleverna kan få känslan av att lyckas även genom att förbättra sina sociala färdigheter: genom att arbeta i grupp, ta eget initiativ, uttrycka sin egen åsikt, ta ansvar för sitt eget arbete eller gruppens arbete samt genom att handla i konfliktsituationer. För elever kan kontakten till en vuxen klubbledare ge en positiv känsla av att lyckas.

Eleverna behöver hjälp för att finna sina egna styrkor genom klubbverksamheten. Det är viktigt att klubbledaren klarar av att förmedla kunskapen om att alla har en egen talang till eleverna. Målet är att alla elever som deltar i verksamheten bygger upp en gemensam helhet genom sina egna bidrag och insatser. På detta sätt kan skolan skapa större klubbhelheter och uppnå en mångsidig klubbverksamhet samt förbättra elevernas självförtroende och tillit till sina egna styrkor.

Kreativitet och problemlösning

”Syftet är att utveckla kreativt handlande och tänkande”.

Som bäst väcker klubbverksamheten en intellektuell nyfikenhet och erbjuder olika problemlösningsstrategier. Verksamheten bör vara mångsidig, multidisciplinär och långsiktig för att kunna utveckla elevernas tankeprocesser.

Elevernas intresseområden styr klubbverksamheten. Klubbledaren, en vuxen människa med egna fritidsintressen, bidrar till verksamheten med sina egna kunskaper. Klubbledaren låter processen kring klubbledningen utveckla sig och gå fritt framåt i enlighet med den diskussion som förs inom klubben och klubbverksamheten. Klubbledarens roll är uttryckligen ledarens roll. Klubbledaren stöder eleverna i deras tankar om den egna verksamheten samt i utvecklingen av elevernas kunskaper och färdigheter, samt anpassar sig enligt dessa. Klubbledaren förstärker elevernas egen kunskapsförståelse genom att hellre ställa frågor än att svara på dem.

Det är viktigt att hjälpa lärare och andra vuxna att dela med sig av sina kunskaper och sitt intresse till eleverna i klubbarna. Därför är ett samarbete mellan organisationer och föräldrar av största betydelse. En grupp som består av många kompetenta personer gör det möjligt att ge klubbverksamheten en mångsidighet och en innehållsmässig kvalitet som hjälper eleverna att berika sina egna färdigheter ur olika perspektiv och genom olika handlingsätt.

Klubbarna kan väcka en intelligent nyfikenhet och erbjuda olika problemlösningsmetoder.

Vår egen grej!

”Syftet är att sporra barnen och de unga till att skapa sin egen kultur”.

Grunderna för läroplanen definierar inte klubbarnas innehållsmässiga mål eller arbetssätt, vilket gör att skolan fritt kan skapa förutsättningar för elevernas egna kreativa processer och produktion. Barn och ungdomar behöver emellertid få uppmuntran och erbjudas ett tillfälle till att producera sin egen kultur. Här kommer klubbledarens yrkesskicklighet fram. Klubbledarens uppgift är att stöda, möjliggöra, leda och uppmuntra elevernas verksamhet – snarare än att ge råd och rätta svar eller definiera verksamhetens riktning och resultat.

Klubbledaren ger eleverna fler praktiska färdigheter för att producera egna saker. Genom att utveckla klubbarnas innehåll och arbetssätt kan man erbjuda möjligheter till att träna dessa färdigheter och lära sig mer om dem. I klubbarna kan man också prova på att finna nya lösningsmodeller och till och med misslyckas, eftersom klubbarna inte har strikta inlärningskrav för bestämda tidsperioder.

Det lönar sig att dra nytta av lokala aktörers resurser för skolornas klubbar. Ett samarbete med den lokala grundläggande konstundervisningen och andra konstsolor berikar klubbverksamheten och ställer ett enormt urval av möjligheter till elevernas förfogande. Olika organisationers långvariga barn- och ungdomsarbete

utgör också en enorm resurs för skolornas klubbar. Organisationernas innehållsmässiga specialkunskaper inom till exempel konstnärliga och vetenskapliga ämnen inspirerar eleverna. Det är viktigt att skolan samarbetar med den tredje sektorn på området samt med den grundläggande konstundervisningen, konstkolor och olika kommunala sektorer för att kunna ställa de vuxnas kunskaper till de ungas förfogande.

Klubbarna ger plats för elevernas egna kreativa processer och produktion.

Elevkännedom och välbefinnande i skolan

”Klubbverksamheten ger en möjlighet till att lära känna eleven bättre”.

Elevkännedom är ledarens förmåga att lägga märke till eleverna som individer. Med hjälp av sin elevkännedom kan en ledare vid behov rikta särskild uppmärksamhet till en enskild klubbmedlem; ledaren lägger märke till klubbmedlemmarnas uppfattning om verksamhetens behaglighet, svårigheter eller väsentligheter samt identifierar klubbmedlemmarnas inställning och vanor.

En god elevkännedom hjälper ledaren att finna utmanande och behagliga sysslor och program för klubben som passar elevernas förutsättningar bäst. Genom lämpliga arbetsmetoder kan klubbmedlemmarna lära sig att ta ansvar för sina egna handlingar.

I ett långvarigt förhållande mellan klubbledaren och klubbmedlemmarna är det möjligt att uppnå en god elevkännedom. Därför är det viktigt att klubbledarna inte byts ut och att klubbverksamheten är regelbunden.

En god elevkännedom utvecklas i ett långvarigt förhållande mellan ledaren och eleverna.

I skolornas klubbar möter ledaren och eleverna varandra under andra förhållanden än under lektionerna. I klubben kan läraren visa sig i en annan roll genom sina egna fritidsintressen. Klubbmedlemmarna kan också göra saker på ett annorlunda sätt i klubben än under lektionerna. I klubbverksamheten har läraren inte till uppgift att betygsätta eleverna, vilket inverkar positivt på interaktionen och förhållandet mellan eleverna och läraren.

Det finns belägg för att skolans arbetstrivsel förbättras när skolans personal möter eleverna i klubbverksamheten¹⁵. En förbättrad elevkännedom har en positiv inverkan på skolans arbetstrivsel och hjälper eleverna att växa till människor med samhällsansvar.

Fritidssysselsättningar för alla

”Syftet är att stödja intressen och främja positiva fritidssysselsättningar”.

Skolans klubbar är en lättillgänglig fritidssysselsättning för eleverna. Det är gratis och lätt att vara med i klubbarna, vilket ger varje elev en jämlik möjlighet till att delta i klubbverksamheten. Klubbverksamheten bör vara innehållsmässigt högklassig och så mångsidig att alla elever kan finna ett fritidsintresse som intresserar just dem bland klubbarna. Därtill bör klubbverksamheten vara regelbunden och målinriktad, så att den kan skapa en grund för en långsiktig fritidssysselsättning.

Skolans klubbar är en lättillgänglig fritidssysselsättning för eleverna.

Skolans utbud av klubbar kan erbjuda eleverna fritidssysselsättningar som på grund av utrymmesbrist inte kan genomföras annanstans; skolhusen är välplanerade och trygga platser för till exempel fysik- och kemiklubbar i respektive ändamålsenliga klassrum eller träslöjds-, metallarbets- eller elektronikkubbar i slöjdalen. Genom ett lokalt samarbete kan skolan även utöka utbudet av klubbar. Ett samarbete med föräldrarna samt kommunens övriga förvaltningsområden och organisationer är viktigt för att upprätthålla ett tillräckligt stort utbud av klubbar på skolan.

Elevvårdsgrupperna diskuterar vilka fritidssysselsättningar skolan borde erbjuda nya elever inom det egna distriktet. Målsättningen är att alla barn och ungdomar kan finna ett eget fritidsintresse bland skolans utbud av klubbar som de sedan kan fortsätta med under hela den grundläggande utbildningen.

II

Organisering av skolans klubbverksamhet

I denna del av boken granskar vi olika sätt att organisera skolans klubbverksamhet. Varje enskild kommun eller skola arrangerar klubbverksamheten så att den lämpar sig för de lokala förhållandena på bästa möjliga sätt. Klubbverksamhetens omfattning inverkar på vilka åtgärder som bör vidtas i kommunerna och skolorna. Klubbarna kan bli till en ordinarie del av skolans verksamhetsmiljö om man utnyttjar lärarnas, elevernas, föräldrarnas och andra intressegruppers kunskaper och färdigheter i utvecklingsarbetet.

Kommunalt koordinerad klubbverksamhet

Det lönar sig att koncentrera koordineringen av skolornas klubbverksamhet i kommunerna. På så sätt kan kommunen garantera ett jämlikt utbud av klubbar för kommunens elever: kommunalförvaltningen garanterar skolorna en regional balans i fråga om mängden av klubbar och stödtjänster. Dessutom garanterar det tväradministrativa samarbetet ofta att förvaltningen uppnår sina mål.

Kommunens utbildnings-, ungdoms-, idrotts- samt social- och hälsovårdssektorn delta i utvecklingen av tväradministrativ klubbverksamhet. Det är oftast utbildningssektorn som får bära ansvaret för att koordinera skolornas klubbverksamhet. Det beror på att klubbverksamheten är skolornas egen verksamhet, som grundar sig på lagen om grundläggande utbildning, grunderna för läroplanen för den

grundläggande utbildningen samt kommunens och skolans läroplaner. Ungdomssektorn kan också vara intresserad av att ansvara för koordineringen; i så fall kan kommunen utveckla alla fritidstjänster för barn och ungdomar centraliserat.

Det är viktigt att utnyttja befintliga strukturer och fungerande samarbetsnätverk inom kommunen. Samtidigt lönar det sig att aktivt skapa nya samarbetsmodeller där samarbetet mellan förvaltningsnämnderna är mer flexibelt. De olika sektorerna har egna samarbetsnätverk som kan användas i utvecklingsarbetet. Skolan kan till exempel berika klubbverksamheten genom att använda sig av kultursektorns färdiga kanaler till olika samarbetspartners. Ett samarbete med idrottssektorn kan medföra att skolans klubbar vid behov får använda kommunala idrottsplatser och idrottslokaler gratis, under vissa gemensamt avtalade tider. Idrottssektorn kan även informera idrottsrelaterade klubbar om lämpligt material för klubbverksamheten samt informera skolans klubbledare om olika kurser. Det finns många sätt att samarbeta på.

När skolans klubbverksamhet utvecklas som ett tvärsektoriellt samarbete utses en styrgrupp för utvecklingsarbetet. Till styrgruppen hör de enheter från kommunen som deltar i utvecklingsarbetet. Därtill lönar det sig att fundera på om det kanske vore nödvändigt att bjuda in representanter från skolorna, till exempel rektorer. Om kommunen har en klubbkoordinator är det viktigt att han eller hon är närvarande. Även övriga instanser som deltar i verksamheten behöver en representant i styrgruppen, såsom till exempel olika föreningar. Styrgruppen gör också klokt i att lyssna på ungdomarnas intressegrupper. Styrgruppen sammankommer regelbundet för att planera, förbereda, linjera och följa med utvecklingen och etableringen av klubbverksamheten i kommunen.

Kommunens olika förvaltningssektors grundläggande konstundervisning, organisationer och andra samfund kan erbjuda fritidssysselsättningar som utgör behaglig motiverande, mångsidig och innehållsmässigt högklassig klubbverksamhet för skoleleverna.

En tväradministrativ styrgrupp

- o sammankommer regelbundet för att utveckla skolornas klubbverksamhet
- o har hand om resurserna
- o tar med alla samarbetspartners egna nätverk för att berika skolornas klubbverksamhet
- o förenar kommunens servicestruktur för barn och ungdomar
- o planerar, förbereder, drar upp linjer och följer med utvecklingen och etableringen av verksamheten
- o styr koordinators arbete

Koordinatorer

Koordinatorn ansvarar för klubbverksamhetens funktioner och verksamhet. Koordinators arbetsuppgifter och arbetstider är beroende av hur stor kommunen och hur omfattande utbudet av klubbar är. Koordinatorn kan ansvara för utvecklingen av samarbetet mellan skolorna och andra producenter av fritidssysselsättningar, såsom föreningar, samfund och församlingar. Koordinatorn kan utreda olika skolors, föreningars, samfunds och församlingars intresse och möjligheter till att delta i arrangerandet av olika klubbar. Koordinatorn kan också utreda vilka slags klubbar de olika instanserna är beredda att erbjuda. Samtidigt kartlägger koordinatorn lediga lokaler som lämpar sig för verksamheten på skolorna och i den närliggande omgivningen. Därtill kan koordinatorn, för att undvika överlappningar, kartlägga övrig fritidsverksamhet som erbjuds på området.

Till koordinators uppgifter hör även att upprätthålla kontakten till rektorer, klubbansvariga lärare, föräldraföreningar och föräldrar. Det lönar sig för koordinatorn att samla rektorerna och/eller de klubbansvariga lärarna några gånger om året för att gå igenom utmaningar och framgångar inom verksamheten och informera om till exempel resurser eller andra faktorer som bidrar till utvecklingen av verksamheten. Koordinatorn kan också bära ansvaret för att planera och arrangera kurser för olika instanser som deltar i skolornas klubbverksamhet. Om kommunen vill utvidga samarbetet mellan skolorna och hemmen på ett mer omfattande plan kan koordinatorn fungera som kontaktperson för samarbetet och till exempel samla ihop material och informera skolorna om god praxis för samarbetet mellan skolan och hemmet.

Koordinatorer

- o utvecklar samarbetet mellan skolor och lokala aktörer
- o utreder skolors och olika instansers möjligheter till att skapa klubbar för skolorna
- o kartlägger lediga lokaler som lämpar sig för verksamheten på skolorna och i den närliggande omgivningen
- o förebygger överlappningar av fritidsverksamhet på området
- o håller aktivt kontakt till rektorer, klubbansvariga lärare, föräldraföreningar och föräldrar
- o utbildar instanser som deltar i klubbverksamheten
- o informerar kommuninvånarna om skolornas klubbverksamhet

Rektorer

Rektorn är i en betydande roll i fråga om att göra skolornas klubbverksamhet mångsidigare. När rektorn ser klubbarnas positiva inverkan på skolans elever och

lärare samt i hemmen och hela skolan är det lätt för honom eller henne att bli motiverad till att utveckla och etablera verksamheten.

Rektorn inverkar på vilket sätt klubbarna blir till en del av skolans verksamhet och på hur hela skolan förbinder sig till att utveckla klubbverksamheten. Rektorn ser till att klubbverksamheten skrivs in i läroplanen och att den genomförs i enlighet med grunderna för läroplanen och skolans läroplan. Rektorn ansvarar för klubblokalernas säkerhet och ser till att klubbledarna har en tillräcklig kompetens för att kunna ta ansvar för och leda sin egen grupp.

Rektorn ser till att samarbetet mellan föräldraföreningen, elevkårens styrelse och elevvårdsgruppen fungerar även i fråga om att utveckla och genomföra klubbverksamheten. Dessutom inverkar rektorn på hur skolan samarbetar med andra lokala aktörer. Samarbetet mellan skolan och hemmen är viktigt för planeringen, arrangemanget och utvärderingen av verksamheten. Rektorn ser till att föräldrar har en möjlighet till att uttrycka sina åsikter och idéer samt att informationen till hemmen sker på ett effektivt sätt.

Rektorn utreder elevkårens intresse för att leda olika klubbar och beslutar om rekryteringen av utomstående klubbledare. Rektorn sköter anställningen av klubbledare och granskningen av straffregisterutdrag¹⁶. Rektorn säkerställer att alla klubbledare får en ändamålsenlig introduktion till skolans praxis, anvisningar och arbetssätt.

Rektorn sköter om arrangemanget av lokaler, justeringen av läsordningar och eventuella hemtransporter samt kvällsövervakning för klubbarna. Klubbarnas materialbeställningar görs via rektorn.

Rektorn kan även dela många av de ovanstående uppgifterna med skolans klubbansvariga lärare. Lärarna utser skolans klubbansvariga lärare bland lärarkårens medlemmar tillsammans med rektorn.

Rektorer

- o inverkar på att klubbarna blir till en del av skolans verksamhet
- o möjliggör ett samarbete mellan hemmen, föräldraföreningen, lokala aktörer, elevvårdsgruppen och elevkårens styrelse
- o sköter anställningen av klubbledare och introducerar dem till jobbet
- o sköter om arrangemanget av lokaler, justeringen av läsordningar, hemtransporter och kvällsövervakning för klubbarna
- o utser en klubbansvarig lärare tillsammans med lärarkåren

Klubbansvariga lärare

När skolan har ett omfattande utbud av klubbar lönar det sig att utse en klubbansvarig lärare bland lärarkårens medlemmar. Den klubbansvariga läraren stöder rektorn, klubbledarna och eleverna samt fungerar som kontaktperson till kommunen, hemmen, klubbledarna och andra intressegrupper. Den klubbansvariga läraren ansvarar också för skolans interna och externa information.

Till den klubbansvariga lärarens uppgifter kan höra att tillsammans med rektorn eller koordinatoren sammanställa en lista på olika klubbar och en läsordning för klubbarna. I så fall bör den klubbansvariga läraren veta vilka de utlovade klubbarna är och vilka som leder dem: är ledarna lärare och/eller representanter för olika organisationer, samfund, föreningar, den grundläggande konstundervisningen eller andra samarbetspartners?

Den klubbansvariga läraren hjälper rektorn i att arrangera kurser och introducera klubbledarna till arbetet. Det lönar sig att arrangera gemensamma möten för klubbledarna, åtminstone i början, mitten och slutet av terminen. Den klubbansvariga läraren kan tillsammans med de andra lärarna sammanställa en pärm för klubbledarna. Den klubbansvariga läraren ser också till att alla klubbledare och möjliga vikarierande klubbledare bekantar sig med pärmens informationsinnehåll före de kör igång med klubben. Pärm innehåller skolans allmänna anvisningar och anvisningar för klubbarna. Det lönar sig att förvara klubbledarnas pärm i lärarrummet.

Den klubbansvariga läraren sköter marknadsföringen av klubbarna och de praktiska omständigheterna kring anmälningsprocessen. Den klubbansvariga läraren upprätthåller även en anslagstavla om klubbarna, vilket är en utmärkt informationskälla för eleverna i fråga om klubbarnas tidtabeller, lokaler, ledare, ändringar och möjliga inbjudna klubbträffar. Den klubbansvariga läraren utnyttjar elevvårdsgruppens sakkunnighet i fråga om att bilda grupperna. Dessutom ser den klubbansvariga läraren till att elevkåren har en möjlighet till att delta i utvecklingen och genomförandet av klubbverksamheten.

Klubbansvariga lärare

- o stöder rektorn, klubbledarna och eleverna
- o introducerar klubbledarna tillsammans med rektorn
- o har hand om uppdateringen av klubbledarnas pärm
- o upprätthåller en anslagstavla om klubbarna för eleverna
- o fungerar som klubbexpert på lärarmöten och inom elevvårdsgruppen
- o ser till att elevkåren och föräldrarna deltar i att arrangera och utveckla verksamheten
- o deltar i klubbevenemang som arrangeras av koordinatoren

Den klubbansvariga läraren informerar lärarna om ärenden som har att göra med klubbarna regelbundet, till exempel på lärarmötena. Det lönar sig för den klubbansvariga läraren att besöka föräldraföreningens möten och berätta om skolans klubbar och skapa nya samarbetsformer för arrangemanget av klubbar. På föräldramöten kan den klubbansvariga läraren få höra om föräldrarnas önskemål och behov i fråga om skolans klubbar.

Klubbledare

Klubbledarna inspirerar och motiverar eleverna i klubbarna. Klubbledarens pedagogiska färdigheter och positiva inställning till ett eget fritidsintresse förmedlas på ett positivt sätt till eleverna, liksom även det att läraren litar på och är rättvis mot klubbmedlemmarna. En jämlik och konsekvent inställning till eleverna förstärker deras band till klubbverksamheten, liksom även det att läraren låter eleverna ta ansvar själva och erbjuder dem olika alternativ. Klubbledarens färdigheter har en stor betydelse för att klubben ska lyckas.

En god planering garanterar eleverna ett behagligt innehåll och intressanta arbetsätt och gör att klubbledaren kan skapa en trygg miljö inom klubbarna. Det lönar sig att låta klubbmedlemmarna delta i att planera och genomföra klubbarna. Delaktighet ökar elevernas motivation till att delta i klubben. Klubbledaren kan till exempel låta en elev eller ett par elever ta ansvaret för att planera och leda en klubbträff, men i så fall bör klubbledaren hjälpa dem och vara närvarande själv.

Klubbledaren bör ha färdigheter till att leda grupperna och handla på ett etiskt och moraliskt godtagbart sätt. Klubbledaren ansvarar för klubbens verksamhet och säkerheten inom klubbarna. Klubbledaren bör meddela rektorn om det finns faktorer inom klubbgruppen eller i klubblokalen som äventyrar säkerheten. Klubbledaren ser till att gruppen känner till de regler som gäller lokalen och gruppen. Det lönar sig också att utveckla dessa regler tillsammans med eleverna. Klubbledaren bär ansvaret för att ingen klubbmedlem blir mobbad. Eleverna har också kunskaper i att förebygga mobbning. Vid behov kan klubbledaren anlita elevvårdsgruppens multiprofessionella kompetens.

Klubbledaren för dagbok över deltagarna och anmäler till den klubbansvariga läraren om det blir lediga platser i gruppen eller om gruppen inte längre har tillräckligt många deltagare. Klubbledaren ansvarar också för att informera hemmen om den egna klubbens ärenden. Föräldrarna bör beredas en möjlighet till att bekanta sig med klubbverksamheten och möta klubbledaren.

Klubbledaren utvärderar sin klubb för att utveckla verksamheten och innehållet. Klubbledaren gör inte bara en personlig utvärdering utan ber om respons åtminstone av de elever som har deltagit i klubben samt av deras vårdnadshavare.

Det lönar sig att arrangera en ledarkurs för klubbledarna. Kursen kan arrangeras av till exempel den klubbansvariga läraren i samarbete med rektorn eller elevvårdsgruppen i början av läsåret. Under introduktionskursen behandlas bland annat innehållet i klubbledarnas pärm, vilket är särskilt viktigt att förmedla till klubbledare som kommer till skolan utifrån.

Klubbledaren bör se till att han eller hon på sätt eller annat får följande saker till sin vetskap.

Klubbledarens pärm:

- ☐ mål som berör klubbverksamheten i grunderna för läroplanen
- ☐ omnämningen om klubbverksamheten i skolans läroplan
- ☐ skolans verksamhetsprinciper
- ☐ skolans ordningsregler
- ☐ anvisningar eller spelregler för samarbetet mellan skolan och hemmen
- ☐ anvisningar för användningen av lokaler och utrustning (till exempel de olika klassrummens egna anvisningar och anvisningar för att öppna dörrarna)
- ☐ ansvars- och försäkringsärenden
- ☐ förordningen om elevernas fysiska integritet
- ☐ barnskyddslagens anmälningsförfarande
- ☐ tystnadsplikt
- ☐ skolans planer för undantagssituationer: planer för att förebygga mobbning samt kris- och säkerhetsplaner
- ☐ information om kvällsövervakning och skoltransporter
- ☐ arrangemang av vikariat
- ☐ den klubbansvariga lärarens och rektorns kontaktuppgifter

Klubbledarna

- o är uppmuntran och kunniga ledare som handlar rättvist och konsekvent
- o gör upp en kortsiktig och långsiktig plan för den egna klubben
- o låter eleverna delta i att planera, genomföra och utvärdera klubbarna
- o använder sig av ett mångsidigt arbetssätt som ökar elevernas delaktighet
- o bär ansvaret för klubbmedlemmarna
- o samarbetar vid behov med elevvårdsgruppen
- o för dagbok över deltagarna
- o ansvarar för informationen till hemmen
- o utvärderar sin verksamhet och är beredda att utveckla denna
- o bekantar sig med klubbledarnas pärm

Elevkårer

När eleverna själva får delta i att planera, utveckla och genomföra klubbarna blir skolans klubbverksamhet inspirerande och motiverande. Elevkårens styrelse är en bra resurs i fråga om att öka elevernas delaktighet.

När skolan börjar planera sin klubbverksamhet eller vill göra den mångsidigare är det viktigt att lyssna på elevernas önskemål och behov. En kartläggning av elevernas klubbönskemål är ett utmärkt sätt att få information om dessa. Skolan kan planera kartläggningen av elevernas klubbönskemål i samarbete med elevkårens styrelse. Elevkårens styrelsemedlemmar, även lågstadielever, har färdigheter för att planera och genomföra kartläggningen samt göra en sammanställning av dess resultat med stöd av elevkårens ansvariga lärare eller den klubbansvariga läraren. Den klubbansvariga eleven i elevkårens styrelse kan presentera kartläggningens resultat på lärarmötet eller på föräldramötet.

Elevkåren kan också kartlägga möjligheterna till fritidssysselsättningar i närheten av skolan och ta reda på arrangörerna för dessa. På så sätt kan man undvika överlappningar med skolans klubbar och andra fritidssysselsättningar och samtidigt finna yrkeskunniga ledare till skolans klubbar.

Skolan kan planera ett presentationstillfälle för klubbarna eller en mässa för fritidssysselsättningar i samarbete med elevkårens styrelse. Styrelsen kan göra en broschyr om evenemanget som delas ut till eleverna och hemmen och underlättar de praktiska arrangemangen under dagen.

Elevkårens styrelse eller klubbdeltagare kan planera och arrangera ett klubbevenemang på skolan som är öppet för eleverna, för deras föräldrar och till exempel för invånarna på det lokala åldringshemmet. Under evenemanget får alla skolans klubbar ett tillfälle att presentera sig. Programmet kan bestå av små presentationer av olika klubbar, föredrag eller en utställning över klubbarnas alster. Elevkårens styrelsemedlemmar kan bjuda in representanter för lokal media eller erbjuda lokal tidning en färdigskriven artikel.

Elevkåren och styrelserna

- o deltar i planeringen, genomförandet och utvärderingen av klubbarna
- o gör en kartläggning av elevernas klubbönskemål med hjälp av lärarna
- o kartlägger andra möjligheter till fritidssysselsättningar på området
- o deltar i att arrangera en mässa för fritidssysselsättningar
- o arrangerar ett öppet klubbevenemang på skolan eller en klubbdag för eleverna
- o leder enskilda klubbträffar med hjälp av klubbledaren
- o planerar en perfekt klubb och genomför den tillsammans med en vuxen person

Elevkårens styrelse kan planera arrangemanget av en klubbdag på skolan tillsammans med klubbledarna. Under klubbdagen består skolarbetet enbart av klubbverkstäder där eleverna kan bekanta sig med innehållet i olika klubbar i grupper som överskrider klassgränserna.

Eleverna kan ges en möjlighet till att genomföra enskilda klubbträffar tillsammans med ledaren. Elevkårens styrelse kan dessutom tillsammans med eleverna fundera på hurdan en perfekt klubb kunde vara och på hur man kunde genomföra den på den egna skolan. Det lönar sig att dra nytta av elevernas fördomsfria idéer i utvecklingen av klubbverksamheten.

Elevvårdsgrupperna

Ett av syftena med klubbverksamheten är att alla elever ska kunna finna en fritidssysselsättning som intresserar just dem själva och att erbjuda alla elever en möjlighet till en långsiktig fritidssysselsättning. Elevvårdsgruppens medlemmars mångprofessionella bakgrund är en bra resurs för att organisera och utveckla verksamheten. Skolans klubbverksamhet är ett utmärkt redskap för elevvårdsgruppernas förebyggande verksamhet.

Elevvårdsgruppen kan planera och genomföra en enkät om fritidssysselsättningar bland alla elever på skolan tillsammans med den klubbansvariga läraren och elevkårens styrelse. Enkätens syfte är att utreda elevernas fritidssysselsättningar eller avsaknad av fritidssysselsättningar, hur många gånger i veckan eleverna ägnar sig åt fritidssysselsättningar och vilka fritidssysselsättningar eleverna skulle vilja delta i om det vore möjligt. Enkätens resultat kan utnyttjas på många olika sätt. Genom att kartlägga önskemål om fritidssysselsättningar kan man planera innehållet i utbudet av klubbar så att det motsvarar elevernas behov. Enkäten ökar också elevkännedomen. Enkäten kan ge information om elever som inte har några fritidssysselsättningar alls men även om elever som kanske rentav har för många fritidssysselsättningar. På basis av elevernas klubbönskemål kan elevvårdsgruppen och den klubbansvariga läraren sträva efter att finna en lämplig grupp och ett lämpligt innehåll bland skolans klubbar för de elever som saknar fritidssysselsättningar. Elevvårdsgruppen kan följa med dessa elevers deltagaraktivitet i klubbarna.¹⁷

Elevvårdsgruppen kan hjälpa klasslärarna och klassföreståndarna att göra en kartläggning bland observationsklassernas elever med särskilda behov. Lärarens uppgift är att meddela elevvårdsgruppen om sådana barn i sin grupp som han eller hon oroar sig för: dessa barn är ofta tystlåtna och isolerar sig från sina klasskamrater eller behöver förstärka sina sociala färdigheter på sätt eller annat. Elevvårdsgruppen funderar tillsammans med den klubbansvariga läraren på vilka klubbgrupper som kan ge det bästa stödet för dessa elever. En medlem av elevvårdsgruppen, till exempel kuratorn, kan styra ett barn som behöver förstärka sina sociala färdigheter till klubbverksamheten genom att först vara i kontakt med barnets föräldrar och erbjuda eleven en plats i en av skolans klubbar. Det är viktigt att samarbeta med föräldrarna för att stöda barnet i hans eller hennes klubbdeltagande.¹⁸

Elevvårdsgruppen kan stöda klubbledarna genom sitt eget arbete. Den klubbansvariga läraren kan sammanställa klubbgrupperna tillsammans med elevvårdsgruppen. Det lönar sig att utnyttja elevvårdsgruppens expertis även i introduktionen för klubbledare.

Elevvårdsgrupperna

- o för med sig en multiprofessionell expertis till utvecklingen av klubbverksamheten
- o genomför en enkät om fritidssysselsättningar bland eleverna
- o kartlägger elever med särskilda behov tillsammans med lärarna
- o styr elever som behöver förstärka sina sociala färdigheter och saknar fritidssysselsättningar till klubbarna
- o kontakter hemmen i ärenden som gäller klubbarna
- o hjälper den klubbansvariga läraren att sammanställa klubbgrupperna
- o deltar i introduktionen för klubbledare

Föräldrar och föräldraföreningar

Föräldraföreningarna har olika mål för sin verksamhet. I bakgrunden finns emellertid alltid tanken om att upprätthålla och förbättra barnens och ungdomarnas välbefinnande. Därför vill föräldraföreningar ofta aktivera skolans klubbverksamhet och deltar även gärna i att utveckla klubbverksamheten.

Föräldrarna och föräldraföreningarna är centrala samarbetspartners för skolans verksamhet. Därför lönar det sig att aktivera samarbetet med föräldrarna även i fråga om utvecklingen av klubbverksamhet. Föräldrarna och föräldraföreningarna kan ha många roller i fråga om att stöda klubbverksamheten.

När skolan påbörjar en aktivering av klubbverksamheten bör en behovskartläggning vara utgångspunkten för planeringen. Skolan kartlägger elevernas klubbönskemål och utreder vilka vuxna som är villiga att leda klubbarna bland lärarkåren och andra intressegrupper. Samtidigt frågar skolan föräldrarna om deras önskemål. Oftast känner föräldrarna bra till andra fritidsmöjligheter på området och vet därför också precis vilka fritidssysselsättningar som inte finns tillgängliga på det närliggande området. Föräldrarna kan också vara motiverade till att stöda det egna barnets färdigheter inom idrott, musik eller handarbete och därför framföra önskemål även om denna typ av fritidssysselsättningar. Föräldrarna är de bästa experterna på behov och önskemål i fråga om utvecklingen av det egna barnet, vilket skolan bör iakttä i fråga om klubbverksamheten.

Samarbetet med föräldrarna gäller ofta kommunikation. Klubbledarna bör komma ihåg att föräldrarna intresserar sig för sitt barns fritidssysselsättningar, utveckling av färdigheter och beteende i grupp – utöver att aktivt informera föräldrarna om klubbens allmänna praxis (tid, lokal, ledare osv.). Föräldrarna kan framföra önskemål om att besöka klubbarna. Samtidigt som föräldrarna bekantar sig med klubbledaren och klubbverksamheten har de en möjlighet till att ge direkt respons till ledaren. Dessa interaktionssituationer är värdefulla för ledaren i hans eller hennes arbete för att utveckla verksamheten.

Bland föräldrarna finns många slags kompetenta personer. Samarbetet kan vara ett konkret arbete för att skapa ett mångsidigare innehåll för klubbarna: föräldrarna kan, om de vill, arbeta som kommunanställda klubbledare eller dela med sig av sina kunskaper genom att vara gästledare för en enskild klubbträff.

Föräldrarna deltar också i utvärderingen av klubbverksamheten. Det lönar sig att göra en skriftlig utvärdering.

Föräldraföreningen kan ta som sin uppgift att informera om skolans klubbverksamhet. Ett meddelande som går från en förälder till en annan ger meddelandet som man vill ge hemmen en annorlunda tyngd. Föräldraföreningen kan ta som sin uppgift att sköta kartläggningen av önskemål om klubbar bland föräldrarna och/eller samla information om föräldrarnas olika kompetenser (till exempel om deras egna fritidsintressen) samt deras vilja till att delta i att stöda klubbverksamheten. Föräldraföreningen kan bjuda in den ansvariga klubbledaren eller representanter för elevkåren för att planera samarbetet kring klubbarna. Föräldraföreningen är en bra samarbetspartner även i fråga om att arrangera en mässa för fritidssysselsättningar.

Stödet hemifrån är av största betydelse för elevernas fritidsintressen. Därför bör skolan rikta föräldrarnas uppmärksamhet till fritidssysselsättningarnas betydelse som ett stöd för barnets balanserade uppväxt. Skolans personal behöver också få bekräftelse för klubbverksamhetens betydelse som ett stöd för barnens uppväxt och inlärnin och utvecklingen av deras samhällsansvar. Föräldraföreningen kan, tillsammans med den klubbansvariga läraren och rektorn, planera ett föräldramöte eller ett öppet diskussionstillfälle på skolan där olika sakkunniga föredragare behandlar nyss nämnda ämnen och där åhörarna har en möjlighet till att delta i diskussionen med frågor och kommentarer. Det går att göra utvecklingen av klubbverksamheten till en verksamhet som förenar hela samhället, vilket resulterar i en öppen och aktiverad skola för kommuninvånarna.

Föräldrarna och föräldraföreningarna

- o stöder elevernas klubbverksamhet
- o deltar i behovskartläggningen av klubbar
- o delar med sig av sina kunskaper i klubbarna
- o deltar i att arrangera mässor för fritidssysselsättningar
- o arrangerar ett föräldramöte eller ett diskussionstillfälle om fritidssysselsättningarnas betydelse tillsammans med den klubbansvariga läraren och rektorn
- o ger respons till klubbledarna och till skolan under läsåret och deltar i en utvärdering i slutet av läsåret

Samarbetspartners

Skolorna har traditionellt haft ett fungerande och mångsidigt samarbete med olika instanser. Samarbetet mellan lokala aktörer förstärker gemenskap och utökar utbudet av klubbar. Det finns många olika former av samarbete. Områdets särdrag och specialbehov påverkar arbetssättet för samarbetet för skolans klubbverksamhet.

Samarbetet med lokala organisationer och samfund ställer ett omfattande nätverk av olika kompetenta personer och en lång tradition av klubbverksamhet till skolornas förfogande. Lokala föreningar och idrottsföreningar kan ställa upp med klubbledare till skolorna. På så sätt kan skolorna utvidga utbudet av klubbar, medan föreningarna och samfunden får en större lokal synlighet och blir mer kända samt får intresserade nya aktörer. Föreningar och samfund kan också erbjuda innehållsmässigt värdefulla kurser för skolans klubbledare.

Samarbetet med den grundläggande konstundervisningen och konstskolor ställer också mer kompetens och innehåll till förfogande för elevernas klubbverksamhet. Dessa samarbetspartners kan erbjuda klubbarna ett innehållsmässigt specialkunande till exempel genom att agera gästledare för klubbarna eller genom att bjuda in klubbmedlemmarna till att delta i verkstäder i sina egna undervisningslokaler. Samarbetsprojekt mellan eleverna i skolans klubbar och elever inom den grundläggande konstundervisningen är inspirerande.

Kommunernas och församlingarnas ungdomsarbetare är intresserade av att utveckla det egna områdets fritidssysselsättningar för ungdomar och utgör därför en bra resurs även för utvecklingen av skolans klubbverksamhet. Det lönar sig att utnyttja ungdomsarbetarnas kompetens till exempel för att aktivera ungdomarna och öka deras delaktighet, liksom även i sammanställningen av grupperna. Ungdomsarbetarna kan erbjuda klubbledarna ett professionellt stöd. Samarbetet kan även göras i form av lokala projekt för att stöda gemenskapen.

I grunderna för läroplanen¹⁹ uppmuntras skolorna till ett aktivt samarbete med olika företag. Företagen vill betona sitt samhällsansvar och samarbetar därför gärna. Företagen kan till exempel erbjuda klubbarna studiebesök, skicka gästande representanter för företag och samfund till klubbarna samt erbjuda gemensamma projekt, evenemang, material eller utrustning. Företagen får emellertid inte göra reklam eller dold reklam i klubbarna. Det är inte meningen att klubbar ska vara en marknadsföringskanal. Det är inte heller tillåtet att dela ut marknadsföringsmaterial till minderåriga. Sponsring är tillåtet. Sponsring innebär att någon instans finansierar eller understöder klubben ekonomiskt. Sponsringens utbyte för företaget begränsar sig till dess varumärke. Sponsringen får inte påverka klubbens mål eller innehåll, men företaget kan berätta om sitt stöd för skolans klubb i sin utomstående marknadsföring. Det är bra att på förhand informera föräldrarna om ett samarbete med en sponsor.²⁰

Skolans klubbverksamhet är noggrant definierad. Därför är det viktigt att alla samarbetspartners känner till de förordningar och mål som styr klubbverksamheten. I början av läsåret lönar det sig att arrangera en kurs för klubbledarna där alla personer som är i beröring med klubbverksamheten kan bekanta sig med skolans lokaler och verksamhetsprinciper samt med de dokument som styr skolans verksamhet. Om det inte går att arrangera kursen bör alla samarbetspartners bekanta sig med innehållet i klubbledarens pärm (se sid. 28).

Samarbetspartners

- o fungerar som klubbledare
- o utbildar klubbledare i olika innehåll
- o kompletterar klubbarnas innehåll genom att till exempel vara gästledare i klubbarna
- o erbjuder klubbarna lokaler och studiebesök
- o lånar ut eller donerar utrustning och material
- o arrangerar samarbetsprojekt och evenemang med klubbarna
- o verkar i enlighet med skolans verksamhets- och fostringsprinciper
- o känner till förordningar och mål som styr skolans verksamhet

III

Stöd för planeringen

Utgångspunkten för planeringen av klubbverksamheten baserar sig på elevernas behov och önskemål, ledarnas specialkunskaper och intressen samt de befintliga resurserna för verksamheten. En välplanerad klubbverksamhet underlättar ledningen och flexibilitet samt ökar elevernas intresse för att binda sig till klubben. I denna del tar vi itu med olika synsätt och bestämmelser som bör iakttas i anordnandet av skolans klubbverksamhet.

Mål och innehåll

Verksamheten behöver inte vara storslagen eller märkvärdig. Det går att skapa en fungerande klubb på basis av små idéer och ramar. Endast fantasin utgör en gräns för klubbarnas ämnesinnehåll.

Klubbarnas innehåll bör avgöras enligt vilka mål skolan vill betona i klubben. Kriterium för valet av innehåll kan vara till exempel att skolan vill erbjuda sådana alternativ till fritidssysselsättning som det annars kan vara svårt att finna i kommunen, att erbjuda innehållsmässigt aktuella och flexibla klubbar eller att behandla kunskaper och färdigheter som eleverna behöver i framtiden.

Före den egentliga planeringen av klubbverksamheten bör skolan fråga eleverna om vilka klubbar de vill att skolan ska erbjuda dem. På så sätt motsvarar utbudet av klubbar elevernas behov och önskemål, vilket gör att skolan kan säkerställa elevernas motivation till att delta i klubbverksamheten. Skolan bör göra en kartläggning av klubbönskemål och planera utbudet av klubbar i samarbete med elevkåren och föräldraföreningen.

När skolan har beslutat klubbarnas ämnesområden gör man upp *en årsplan* för hela läsåret. Klubbmedlemmarna får delta i planeringen av innehållet. Klubbmedlemmarnas motivering och intresse för klubben ökar när de själva får påverka och delta i planeringen. I årsplanen lönar det sig att iaktta årstidsväxlingar, nationella helgdagar samt specialevenemang och möjligheter på det egna området. I årsplanen finns varje månads innehåll och mål för klubbverksamheten. Skolan bör iaktta lokalernas tillgänglighet och användningen av material och utrustning samt ett eventuellt samarbete med olika samarbetspartners i planeringen. Det är också bra om årsplanen redogör för samarbetet mellan skolan och hemmen.

Klubbledaren gör upp *en klubbplan för den egna klubben*. Förhandsplanering är viktig för att göra klubbträffarna till målinriktade och högklassiga helheter. Målen kan vara förknippade till information, färdigheter eller fostran. För att underlätta det förberedande arbetet lönar det sig att skriva in förberedelser som bör göras före klubben samt räkna upp behövliga material och utrustning i klubbplanen. Alla klubbledare planerar på sitt eget sätt, till exempel genom att noggrant skriva in alla verksamhetsformer och den tid som varje verksamhet tar i anspråk, eller genom att som stöd för minnet göra en kortfattad uppräknings av vilka innehåll som bör behandlas under varje klubbträff.

I slutet av planen kan klubbledaren, som en påminnelse för sig själv, skriva upp sina egna reflektioner om hur klubben fungerade, vad som borde göras på ett annat sätt samt vad klubbledaren själv lyckades med eller lärde sig i klubben.

Inte ens en bra plan kan förhindra att klubben stöter på överraskningar. En bra klubbledare reagerar på elevernas aktuella sinness tillstånd för dagen eller dagens händelser och gör snabba beslut i fråga om att ändra planerna och på vilket sätt han eller hon bör ändra på planerna.

Se bilagorna:

Klubbönskemål sid. 51

Stöd för planeringen I sid. 52

Årsplan sid. 54–55

Klubbplan sid. 56

Grupper

Klubben kan bestå av flera grupper med elever i olika åldrar. Grupper som inte är bundna till åldersgrupper hjälper eleverna att utvidga sin sociala krets, vilket hjälper till att förebygga mobbning, utveckla sociala färdigheter och skolans gemenskap.

När skolan planerar gruppen bestämmer den gruppens minimi- och maximistorlek för att verksamheten ska vara behaglig och trygg. Gruppstorleken beror bland annat på elevernas ålder, klubbledarens färdigheter samt klubbens innehåll och mål, vilket innebär att grupperna kan vara av mycket olika storlek.

Klubbarna är lättillgängliga mötesplatser för eleverna. I klubbarna får eleverna tillhöra en grupp, vilket är viktigt för barn och ungdomar. I gruppen gör de saker tillsammans med andra klubbmedlemmar och är jämlika medlemmar. När man bildar grupperna bör man iaktta att det är viktigt för elever som inte har andra sysselsättningar att de har en kompis i gruppen.

Klubben bör reservera tillräckligt med tid och göra olika övningar för att bilda grupperna och skapa gruppanda. Man behöver emellertid inte alltid göra klubbarbetena i grupp eller tillsammans. I stället utser klubbledaren arbetsmetoderna utgående från klubbens ämnesinnehåll och mål. Om eleverna fungerar självständigt är det viktigt att förstärka gruppens positiva inverkan på eleverna genom att förstärka gruppkänslan och skapa en gemensam gruppidentitet.

Klubbens rutiner, gemensamma regler och vanor hjälper klubbledaren att leda gruppen. Klubbarbetet fungerar bättre om det har spelregler och verksamhetsmodeller. Gruppen gör upp egna regler för klubben tillsammans med klubbledaren genast i början. Reglerna bör vara tydliga och det får inte finnas för många regler. Reglerna läggs upp till påseende i klubben. Särskilt under de första klubbträffarna bör klubbledaren se till att klubbmedlemmarna följer de gemensamma reglerna. Klubbledaren behöver inte ägna så mycket tid till att upprätthålla ordningen i fortsättningen om han eller hon fäster särskild uppmärksamhet vid ordningen redan i början.

Ansvarstagande ledare

Skolans klubbverksamhet leds av lärare eller andra kommunanställda vuxna. Klubbledaren ansvarar för klubbens verksamhet. Klubbledaren förutsätts kunna behärska innehållet och ledningen av gruppen. En bra klubbledare är en ansvarstagande vuxen som skapar en trygg och öppen atmosfär inom gruppen. Känslan av trygghet uppstår när klubbmedlemmarna följer de gemensamt skapade reglerna samt uppskattar och litar på varandra.

I klubbarna kan ledarna fördjupa sina yrkeskunskaper och lyfta fram sitt eget fritidsintresse. Fritidsintressen som barn, ungdomar och vuxna ägnar sig åt gemensamt skapar en betydande möjlighet till att skapa ett bra och jämlikt människoförhållande. Oftast intresserar sig klubbledaren och klubbmedlemmarna för samma ämnes- och/eller färdighetsområden. Klubbledaren är inte i en auktoritetsställning i jämförelse med klubbmedlemmarna, eftersom hans eller hennes ställning

inte baserar sig på mätbara prestationer och betygsättning. Förhållandet mellan en klubbledare och en klubbmedlem kan vara mycket jämlikt, trots att klubbledaren alltid bär ansvaret för att klubben uppnår sina mål.

För att leda en klubb måste en klubbledare ha klubbpedagogiska färdigheter. Klubbledaren skapar en atmosfär där klubbmedlemmarna kan fungera väl både självständigt och tillsammans. En bra klubbledare är konsekvent och kan motivera sina handlingar. Klubbledaren erbjuder olika alternativ och tar hänsyn till gruppens åsikter. En bra klubbledare aktiverar gruppen och dess individer samt handlar jämlikt och tolerant. Klubbledaren lär klubbmedlemmarna att ta ansvar. Klubbledaren respekterar barnen och ungdomarna och är godkänd av klubbmedlemmarna. Klubbledaren erkänner sina misstag och tål kritik. Klubbledaren växer tillsammans med gruppen.

Klubbledarens värden återspeglas i hans eller hennes arbetssätt och val. Det är viktigt att klubbledaren förstår att han eller hon är en rollmodell och förebild för klubbmedlemmarna.

Klubbledaren gör ett långsiktigt och målinriktat arbete, men är samtidigt beredd att ändra sina planer utgående från situationen. Klubben styrs av långsiktiga och kortsiktiga mål, men klubbledarens pedagogiska grepp innefattar förmågan att gripa tag i överraskande situationer inom gruppen, fatta snabba beslut och ändra på sina planer. Arbetet med klubbgruppen kräver snabba insikter. Klubbledarens färdigheter att fatta de rätta besluten utvecklas i takt med hans eller hennes erfarenheter.

Klubbledare har rätt till att få en introduktion till reglerna för och bruket av klubblokal, material och utrustning av skolans rektor eller någon annan anställd på skolan. Klubbledaren har också ett skyddsnät som består av andra klubbledare. Det lönar sig att fundera på vikarier för klubbledarna redan på förhand.

Skolorna bör utreda klubbledarnas straffregister. Syftet med utredningen av straffregistret för personer som arbetar med barn är att skydda minderårigas personliga integritet och främja deras personliga säkerhet. Kravet på straffregisterutdrag tillämpas på arbete som utförs i anställnings- eller tjänsteförhållande och som varaktigt och i väsentlig grad består i att utan vårdnadshavarens närvaro fostra, undervisa, sköta eller annars ta hand om minderåriga eller annars arbeta i personlig kontakt med minderåriga. Klubbledaren beställer själv sitt straffregisterutdrag från rättsregistercentralen och visar upp det för rektorn före han eller hon påbörjar sitt arbete med barnen. I personuppgifterna om den klubbledare som visat upp ett straffregisterutdrag får endast antecknas att utdraget har visats upp samt utdragets identifikationsuppgifter. Arbetsgivaren eller någon annan som har fått se straffregisterutdraget får inte kopiera det. Straffregisterutdraget skall utan dröjsmål återlämnas till den som visat upp det. Ett straffregisterutdrag får inte vara äldre än sex månader.²¹

Samarbete

Skapandet av nätverk stöder anordnandet av verksamheten och utvecklingen av samhällelighet. Klubbverksamheten är ett bra sätt att skapa ett samarbete mellan skolor, föräldraföreningar, aktörer från den tredje sektorn och kommunens olika förvaltningsnämnder. Genom samarbetet kan man dela på ansvaret och undvika överlappningar i tjänsterna för barn och unga samt utvidga utbudet av klubbar och finna fler kompetenta klubbledare. Man måste reservera tid för samarbetet: olika slags diskussioner, samplaneringstider och möten mellan olika instanser bör ha en plats i skolans vardag.

Samarbetet mellan klubbledarna är en stor resurs. Samarbetet innebär att klubbledarna kan jämföra sina resultat med andra, få konstant handledning och lätt ordna vikarier. Klubbledarna bör beredas tillfälle att träffas med jämna mellanrum för att föra en pedagogisk diskussion och arbeta med nya idéer tillsammans. Det lönar sig att hålla dessa möten i början, i mitten och i slutet av terminen.

Information

Information är en viktig del av en lyckad klubbverksamhet. En god kommunikation får eleverna att bli inspirerade till att delta i verksamheten. En god informering medför även att föräldrarna vet vad som händer i klubbarna samt att skolans lärare och andra klubbledare är på det klara med hur verksamheten fortskrider. Det lönar sig att reservera tid för informationen och fundera på hur man sköter den interna och externa kommunikationen redan på förhand. Ansvaret för informationen fördelas tydligt: rektorn, den klubbansvariga läraren och klubbledaren ansvarar för olika delområden av informationen. När ansvaret fördelas funderar skolan även på målgrupperna för informationen.

Informationen till hemmet sker traditionellt på föräldramötena eller genom infoblad som skickas hem med barnen. I fråga om informationen om klubbar lönar det sig att utnyttja även e-post och skolans webbplats. Föräldrarna vill ha information om klubbverksamheten i god tid så att de kan planera till exempel andra fritidssysselsättningar. Utöver informationen om klubbens allmänna praxis (tid, lokal, ledare osv.) vill föräldrarna få information om klubbens verksamhet och dess innehåll, såsom respons om hur det går med klubben och hur deras eget barn utvecklar sina färdigheter, samt om klubbens verksamhetsplan och mål.²²

Med andra ord vill föräldrarna veta när och var klubben träffas, vem som är klubbledare, vad som görs i klubben, hur klubben framskrider och om verksamheten fortsätter även under följande termin eller läsår. Att arrangera en öppna dörrars dag för klubbarna är ett bra sätt att bekanta hemmen med klubbverksamheten. Om skolan har en föräldraförening lönar det sig att låta denna delta i informeringen av föräldrarna

Informationen till eleverna sker på många olika sätt. Enligt erfarenheterna är det effektivt när läraren informerar eleverna direkt om olika klubbar som börjar, men allra mest motiverade blir eleverna av att få höra sina egna klasskamrater berätta positiva saker om klubbarna. Därför lönar det sig att samarbeta med klubbmedlemmarna eller skolans elevkårs styrelse i fråga om informeringen. Elever som har deltagit tidigare i klubbarna kan marknadsföra klubbarna i klasserna eller göra planscher om klubbarna och hänga upp dem i skolhuset. Genom elevkårens styrelse kan skolan förmedla ett meddelande till alla klasser i skolan via klassrepresentanterna.

Skolan kan också pröva på att arrangera en mässa för fritidssysselsättningar. Skolan kan arrangera mässan i sina egna lokaler under eller efter skoldagen. Utöver skolans klubbar kan även lokala arrangörer av fritidssysselsättningar presentera sig på mässan. Höstterminens början är en bra tidpunkt för att arrangera en mässa för fritidssysselsättningar. I så fall bör man börja planera mässan redan under föregående vår.

Det lönar sig att reservera en anslagstavla för klubbarnas allmänna informationen, med uppgifter om klubbarnas tidtabeller, lokaler, ledare, ändringar och möjliga inhyrda möten.

Skolans interna kommunikation mellan rektorn, klubbledarna, lärarkåren, elevvårdsguppen, elevkåren och vaktmästaren bör skötas väl. Klubbarna berikar skolans egen verksamhet till exempel genom att producera föreställningar till skolans fester, vilket innebär att det är bra om hela lärarkåren känner till den egna skolans utbud av klubbar. Elevvårdsguppen bör känna till hur det står till med elever som placerats i klubbarna. Alla klubbledare har inte egna nycklar till skolan, vilket innebär att skol- eller kvällsvaktmästaren bör känna till klubbarnas läsordning för att kunna öppna och stänga dörrarna.

Potatisteatern
Skickliga fingrar
Kulturklubben
Ut i världen
Kockis
Från klass till scen
Miljöagenterna
Vi fixar och mekar
Kompisklubben
Piffa upp, måla och baka
Estnisk intensiv
Linslössen
Undersök och inse
Sählyklubben
Me Tarzan, you Jane
Blockflöjtsklubben
Sta-va bra!
Bo och boll
Påverkaren
Vildmarksklubben
Vattenrally
Bandklubben
Påta i lera
Roskisriddarna
Småttingteatern
Mommomos
Vetenskapsklubben
Binnikemasken
Big Band
Motorikklubben
Vuxen & barn-klubbar
Postmoderna Kalevala
Härliga tyger
Livsstilssportarna
Ört- och företagarklubben
Gårdspedagogik
Europaklubben
Parlamentsklubben
Astronomiklubben

Klubbarna är förknippade med många olika former av information, det måste alltså finnas en plats för information i skolans vardag. Det lönar sig att gå igenom klubbarnas ärenden med jämna mellanrum på lärarmötena.

Klubblokalen

I regel arrangeras klubbarna i skolans lokaler. Om klubbarna hålls någon annanstans än på skolan bör rektorn godkänna bruket av de utomstående lokalerna och säkerställa att lokalerna är säkra att använda.

Klubblokalen bör lämpa sig för verksamheten. Speciell uppmärksamhet bör fästas vid säkerheten. Skolans lokaler är förknippade med samma regler som gäller under skoldagen. Klubbarna är en del av skolans verksamhet, vilket innebär att skolans regler för elever och lärare gäller även för klubbarna. Till exempel konstklassen och slöjdsalen har egna regler som gäller just dem. Eleverna känner till dessa regler från skoldagarna. Om klubbledaren är en vuxen som kommer utifrån bör han få kännedom om dessa regler. Klubbarna ser till att lämna klubblokalen i snyggt skick efter klubbträffarna. Klubbar som håller till i skolornas vanliga klasser bör iakttä att klubbmedlemmarna sitter vid en annan elevs personliga pulpet. Därför bör klubbledaren förbjuda klubbmedlemmarna att undersöka pulpeternas innehåll eller vidröra sakerna inne i pulpeten.

Klubbtider

Klubbar kan arrangeras före eller efter skoldagen. Om klubben infaller mitt under skoldagen bör det vara frivilligt att delta i den. Klubbar kan även vid behov arrangeras under kvällstid, så länge som de uppfyller skolans villkor för klubbverksamheten. Rekommendationen är att klubbarna infaller under skoldagen. En klubbtimmes längd är 60 minuter.

Klubbarna kan pågå genom hela läsåret, eller i kortare perioder. Klubbar som pågår genom hela läsåret lär klubbmedlemmarna att förbinda sig till ett långsiktigt arbete. Kortare avsnitt av olika innehållshelheter kan fogas ihop efter varandra så att klubbverksamheten ter sig som oavbruten för eleverna. Då upphör inte deltagandet mitt under läsåret.

När skolan har ett omfattande utbud av klubbar som infaller under flera olika dagar lönar det sig att alltid börja klubbarna på samma tid. På så sätt går det att undvika onödiga förväxlingar i fråga om klubbtiderna. Om det finns många elever som kommer med skoltransport till skolan lönar det sig att prova på modellen med en klubbdag där skolans olika klubbar träffas under samma tid på samma dag – då kan skolan garantera en gemensam hemtransport även efter klubben.

Läsåret innehåller många olika slags evenemang och festdagar som inverkar på klubbträffarna. Klubbledaren iakttar avvikelserna under verksamhetsåret redan då han eller hon gör upp årsplanen, men det lönar sig också att informera klubbmedlemmarna och hemmen om avvikelserna i ett så tidigt skede som möjligt.

Mellanmål

Skolans klubbverksamhet förlänger skoldagen. Ett mellanmål hjälper klubbmedlemmarna att orka i klubben. Eleverna uppmuntras till att äta sitt mellanmål före klubben börjar. Om skolan inte har egen servering eller försäljning av mellanmål, som sköts av till exempel skolköket eller elevkårens styrelse, uppmuntras eleverna till att äta ett medhåvt mellanmål. Eleverna informeras redan i början av klubbperiodens början om var och när de kan äta mellanmål i skolan.

Deltagar-, material- eller medlemsavgifter

Skolans klubbverksamhet är alltid gratis för eleverna. Klubbarna får inte utkräva material- eller deltagaravgifter av eleverna. Om skolans klubbverksamhet arrangeras av till exempel en förening har denna inte rätt att utkräva medlemsavgifter av eleverna.

Ansvar och försäkringar

Skolans klubbar och deras ledare bör skrivas in i skolans arbetsplan, som grundar sig på skolans läroplan. Detta innebär att skolorna går under samma ansvarsställning som skolans övriga verksamhet. Skolans rektor, som ansvarar för skolans verksamhet, är ansvarig arrangör för klubbarna. Han eller hon bör se till att klubbledarna är sakkunniga och ansvarstagande samt att klubbverksamheten sker under säkra förhållanden. För eleverna gäller samma skydd i klubbarna som i skolan, till exempel vårdas olycksfall gratis.

En lärare som arbetar som klubbledare är enligt skadeståndslagen i ett tjänste- eller därmed jämförligt anställningsförhållande. Om klubbledaren förorsakar en skada genom fel eller försummelse i arbetet tillämpas skadeståndslagens så kallade kanaliseringsbestämmelse, vilket innebär att hans eller hennes arbetsgivare är skyldig att ersätta skadan. Oftast är kommunen klubbledarens arbetsgivare. Endast i sällsynta undantagsfall kan ledaren vara skyldig att betala skadeersättning, men detta förutsätter att han eller hon har gjort sig skyldig till grovt försummande. Klubbledaren är också ansvarig för utomstående experters eller medhjälparens deltagande i klubbledningen.

Om klubbledaren är en person som inte är i ett tjänsteförhållande tillämpas inte kanaliseringsbestämmelsen. Om klubbledaren inte är i ett tjänsteförhållande till

utbildningsarrangören är det säkrast att sköta hans eller hennes ansvarsförsäkring och utredning om straffregister separat.

Ur ansvarssynpunkt är det alltså viktigt att se till att klubbarna och deras ledare skrivs in i den nyss nämnda arbetsplanen eller ett motsvarande dokument. Detta innebär att skolan bär ansvaret för eleverna under hela den tiden som de deltar i skolans verksamhet, med andra ord även i skolans klubbar.

Utvärdering

Skolan bör utvärdera klubbverksamheten kontinuerligt för att garantera dess kvalitet och utveckla verksamheten. Syftet med utvärderingen är att granska hur de utsatta målen för verksamheten har uppnåtts, vad man har lyckats med och vad man ännu kunde utveckla. En systematiskt genomförd utvärdering av klubbverksamheten främjar utvecklingen av verksamheten. Samtidigt kan man granska verksamhetens riktning och se om det känns bra att fortsätta klubbverksamheten som förr eller ändra på den på något sätt. Klubbarnas verksamhetsperiod är oftast höst- och vårterminen eller läsåret. Det lönar sig att göra utvärderingen åtminstone i slutet av varje period.

Klubbmedlemmarna, deras föräldrar och andra samarbetspartners kan ge värdefull och spontan respons under klubbens verksamhetsperiod. Man kan också föra en gemensam utvärderande diskussion med klubbmedlemmarna. Dessutom ombeds klubbmedlemmarna, deras vårdnadshavare, klubbledare och klubbarnas samarbetspartners att fylla i skriftliga enkäter för att utvärdera verksamheten.

Varje instans har ett eget sätt för att utvärdera och utveckla sin verksamhet. Föremål för utvärderingen kan vara till exempel hur bra man har lyckats möta verksamhetens behov, planeringens kvalitet, resultat ur olika aktörers perspektiv eller ramarna (till exempel lokal-, finansierings- och ledarresurser). Dessutom kan man utreda vad man lyckades med och varför man lyckades med det, vad man vill utveckla i fortsättningen och hur man vill göra det.

Utvärderingen bör inte göras enbart för sin egen skull. I stället sammanställer skolan svaren och iakttar dem i planeringen av följande läsårs klubbverksamhet.

Bilagor:

Enkät för klubbmedlemmar sid. 57

Enkät för klubbmedlemmarnas föräldrar sid. 58

Enkät för verksamhetens arrangörer och klubbledare sid. 59

Enkät för samarbetspartners sid. 60

IV

Bilagor

Skolans handbok uppmuntrar till att genomföra en högklassig klubbverksamhet. I denna del har vi sammanställt redskap för klubbverksamhetens arrangörer och klubbledare. Alla bilagor kan skrivas ut på klubbverksamhetens stödportal på adressen

www.kerhonetti.net/toiminta/lomakkeita.

Klubbverksamhetens ÅR

Klubbönskemål

Namn

Klass

Välj fyra (4) klubbar som du gärna deltar i från nedanstående lista.

- ☐ Idrottsklubb
- ☐ Teater- och improvisationsklubb
- ☐ Slöjdklubb
- ☐ Handarbetsklubb
- ☐ Teknikklubb
- ☐ Pysselklubb
- ☐ Kockklubb
- ☐ Vetenskapsklubb
- ☐ Musik- eller bandklubb
- ☐ Datorklubb
- ☐ Språkkklubb
- ☐ Internationalitetsklubb
- ☐ Naturklubb
- ☐ Konstklubb
- ☐ Spelklubb
- ☐ Dansklubb
- ☐ Äventyrsklubb
- ☐ Blandklubb
- ☐ Litteraturklubb
- ☐ Seriekklubb
- ☐ Författarklubb
- ☐ Mopedklubb
- ☐ Historiekklubb
- ☐ Animationsklubb
- ☐ Livsstilsklubb

Du kan också föreslå en klubb om den saknas i listan och du ändå vill delta i klubben.
Vad är det för klubb och vad skulle man göra där?

Tack för ditt svar!

Du kan skriva ut blanketterna på adressen www.kerhonetti.net/toiminta/lomakkeita.

Stödblankett för planeringen för klubbledare

1. Åldersgrupp

2. Deltagarmängd (minimi och maximi)

3. Målgrupp

4. Klubbens tema

5. Klubbens allmänna mål

6. Samarbetspartners

7. Arbetsfördelning mellan olika samarbetspartners

8. Klubbledare/gästledare

9. Klubblokal

10. Tider för klubbträffar**11. Material och utrustning****12. Kostnader****13. Finansiering****14. Information****15. Ansvar och försäkringar****16. Hur genomförs utvärderingen?**

Det tar en lång tid att starta klubbverksamheten och till en början tar det länge att planera klubben. En välplanerad och organiserad verksamhet stöder genomförandet av högklassiga klubbar och hjälper klubbledaren.

Årsplan

Klubb::

Verksamhetsperiod:

/ 20 – / 20

Antal klubbträffar:

Utnyttja dessa i planeringen

- årstider
- nationella helgdagar
- lokala särdrag och möjligheter

Att iaktta i planeringen

- lokalernas tillgänglighet
- material och utrustning
- möjliga samarbetspartners

Du kommer väl ihåg att iaktta barnens och ungdomarnas egna klubbönskemål i planeringen

Du kan skriva ut blanketterna på adressen www.kerhonetti.net/toiminta/lomakkeita.

[illegible]

Klubbplan

Klubb: _____ Datum: ____/____/20____

Klubbträffens ämne: _____

Mål:

Förberedelser:

Material och utrustning, nödvändiga lokaler:

Innehåll:

Kom ihåg!

Hur gick det?

Du kan skriva ut blanketterna på adressen www.kerhonetti.net/toiminta/lomakkeita.

Enkät för klubbmedlemmar

1. Hur trivdes du i klubben?

☐☐☐☐

2. Hur motsvarade klubben dina förväntningar?

☐☐☐☐

3. Hur bra lyckade klubbledaren i sitt arbete?

☐☐☐☐

4. Hur fick du veta om klubben?

5. Vad var det bästa med klubben?

6. Vad var det tråkigaste med klubben?

Hur kunde man ha förbättrat klubbverksamheten?

7. I en hurdan klubb skulle du vilja delta i framtiden?

8. Dina hälsningar till klubbens arrangör:

Enkät för klubbmedlemmarnas föräldrar

1. Hur bra har klubben mött ditt barns behov?

☐ ☐ ☐ ☐

2. Hur bra har klubbens information fungerat?

☐ ☐ ☐ ☐

3. Hur har klubbledaren lyckats i sitt jobb?

☐ ☐ ☐ ☐

4. Hur bra trivdes ditt barn i klubben?

☐ ☐ ☐ ☐

5. Hurdana klubbar skulle ni vilja att arrangerades för barn och ungdomar?

6. Skulle ni själva vara intresserade av att delta i arrangeringen av klubbverksamhet eller vara klubbledare? Berätta om dina idéer.

7. Hälsningar till klubbens arrangör/klubbledaren:

Enkät för verksamhetens arrangörer och klubbledare

1. Uppskatta hur lyckad klubbverksamheten har lyckats.

Vad lyckades ni med och varför?

2. Hur förverkligades planerna?

Varför förverkligades planerna/varför gjorde de det inte?

3. Hur uppnådde ni de utsatta målen?

4. Hur lyckad var informationen?

5. Hur motsvarade verksamheten klubbmedlemmarnas behov?

6. Hur gick det med era samarbetspartners?

7. Hur lyckade du med din uppgift?

8. Vad borde man utveckla inom verksamheten i fortsättningen och på vilket sätt?

Du kan skriva ut blanketterna på adressen www.kerhonetti.net/toiminta/lomakkeita.

Enkät för samarbetspartners

1. Uppnåddes målen?

2. Vilka saker lyckades man med i samarbetet? Varför lyckades man med dem?

3. Vilka saker misslyckades man med i samarbetet?

Varför misslyckades man med dem?

4. Vilka utvecklingsförslag har ni för fortsättningen?

5. Vill ni fortsätta samarbetet? Om inte, varför?

6. Vilka andra instanser bör man bjuda in till följande verksamhetsperiod?

namn

har deltagit i

klubbens namn

Klubben träffades

gång(er).

tid och plats

klubbledare

Jag _____ har deltagit i
namn

_____ klubbens namn

I klubben sysslade vi med

I klubben lärde jag mig att

_____ tid och plats

_____ klubbledare

Slutord

En omfattande klubbverksamhet i skolorna är inget värde i sig. Det är verksamhetens positiva effekt på välbefinnandet som ger klubbarna en betydelse och uppgift. Högklassigt genomförda klubbar producerar välbefinnande för eleverna och hela skolgemenskapen.

Skolans klubbverksamhet är **målinriktad**. Målen föds ur skolans och hemmens fostringsarbete, klubbledarens innehållsmässiga och pedagogiska färdigheter samt ur klubbmedlemmarnas egna mål för klubbverksamheten. Målen utgör ramarna för och styr högklassiga klubbar. En klubbhelhet vars innehåll och arbetssätt är välplanerade ger eleven lärorika upplevelser av att lyckas och slutföra saker.

Regelbundenheten är en del av alla högklassiga klubbar: klubbtiderna, klubblokalen, klubbledaren samt klubbgruppens sammansättning är bestående och verksamheten är organiserad. En långsiktig klubbverksamhet uppmuntrar till samarbete, utvecklar färdigheter och skapar välbefinnande. En långsiktig och regelbunden verksamhet ger klubbmedlemmarna en positiv inställning till fritidssysselsättningar och hjälper dem att växa till människor som tar ansvar för sina egna gärningar

Högklassig klubbverksamhet är **mångsidig**. Ett omfattande utbud av olika slags klubbar gör det möjligt för fler elever att bli intresserade av verksamheten. Om klubbarnas arbetssätt är mångsidigt och varierande väcker klubbverksamheten elevernas intresse och motivation samt utvecklar deras kreativa färdigheter och tankeförmåga.

Högklassig klubbverksamhet är alltid förknippad med en beredskap för att utveckla verksamheten. Utvecklingen lyckas om man gör utvärderingar under hela klubbens verksamhetsperiod. I utvärderingen av klubbverksamheten deltar föräldrar, samarbetspartners, skolgemenskapen, klubbledarna och eleverna. När skolorna utnyttjar utvärderingarnas resultat i genomförandet av klubbverksamheten kan de utveckla klubbverksamheten och höja dess kvalitet.

Vi – föräldrar, skolor, aktörer från den tredje sektorn, myndigheter och beslutsfattare – delar en äkta vilja att stöda barns och ungas välmående i 2000-talets Finland. Mycket har gjorts, men vi kan göra ännu mer. Skolans klubbverksamhet är inte en lösning till att förbättra välståndet, men den är ett lättillgängligt och jämlikt redskap för detta. Vi hoppas att Skolans klubbhandbok motiverar och stöder olika instanser i att producera högklassig klubbverksamhet och därmed skapa välbefinnande för vårt lands barn och ungdomar.

Ska vi starta Bandklubben, Miljöagenterna, Potatisteatern eller Motorikklubben?

Referenser:

- ¹ Klubbcentralen – stöd för skolan rf 2004, 12
- ² Bland annat Häikiö et al. 2008, 19–23 och Pulkkinen & Launonen 2005, 188–200
- ³ Barn- och ungdomspolitiska utvecklingsprogrammet 2007–2011, 37
- ⁴ Regeringsprogrammet för Matti Vanhanens II regering 2007, 29
- ⁵ Utbildning och forskning åren 2007–2012, 43
- ⁶ Politikprogrammet för barns, ungas och familjers välfärd 2007, 8–9
- ⁷ se sid. 11
- ⁸ se sid. 11
- ⁹ se sid. 11
- ¹⁰ Grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen 2004, 23
- ¹¹ FN:s konvention om barnens rättigheter, artikel 12
- ¹² Finlands grundlag 6 §
- ¹³ www.yad.fi
- ¹⁴ se Heimonen et al. 2003
- ¹⁵ Pulkkinen & Launonen 2005, 151–152
- ¹⁶ Lag om kontroll av brottslig bakgrund hos personer som arbetar med barn 14.6.2002/504. Barnskyddslag 13.4.2007/417. Ungdomslag 27.1.2006/72.
- ¹⁷ Ehkäisevän työn alueellinen malli ETAM, Yad Youth Against Drugs ry (Heimonen et al. 2003))
- ¹⁸ Ehkäisevän työn alueellinen malli ETAM, Yad Youth Against Drugs ry (Heimonen et al. 2003)
- ¹⁹ Grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen 2004, 10
- ²⁰ Koulujen ja oppilaitosten sekä yritysten ja yhteisöjen välinen yhteistyö, markkinointi ja sponsorointi 2007, 12–13
- ²¹ Lag om kontroll av brottslig bakgrund hos personer som arbetar med barn 14.6.2002/504(2002)
- ²² Häikiö et al. 2007, 30–31
- ²³ www.kerhonetti.net

Källförteckning:

Heimonen et al. (2003) Lasten hyvinvointia etsimässä. YAD ry:n ehkäisevän työalueellinen malli. Forssan kirjapaino.

Häikiö, L. et al. (2008) Hyvinvointia harrastamalla. Tampereen kaupungin Harrastava iltapäivä -hankkeen väliarviointi. Tampereen Yliopistopaino Oy Painatuskeskus.

Klubbcentralen – stöd för skolan rf (2004) Koulun kerhotyö – nykytila ja kehitystarpeet.

Lag om kontroll av brottslig bakgrund hos personer som arbetar med barn 14.6.2002/504.

Barnskyddslag 13.4.2007/417.

Ungdomslag 27.1.2006/72.

Utbildningsstyrelsen (2004) Grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen. Vammalan Kirjapaino Oy.

Utbildningsstyrelsen och Konsumentverket (2007) Koulujen ja oppilaitosten sekä yritysten ja yhteisöjen välinen yhteistyö, markkinointi ja sponsorointi. Muistio 1.11.2007.

Undervisningsministeriet (2007) Utbildning och forskning åren 2007–2012

Undervisningsministeriet (2007) Barn- och ungdomspolitiska utvecklingsprogrammet 2007–2011.

Lag om grundläggande utbildning 21.8.1998/628, 47 § Annan verksamhet som stöder den grundläggande utbildningen.

Pulkkinen, L. & Launonen, L. (2005) Eheytetty koulupäivä. Lapsilähtöinen näkökulma koulupäivän uudistamiseen. Edita.

Finlands grundlag 6 §.

FN:s konvention om barnens rättigheter 1989.

Statsrådet (2007) Regeringens politikprogram. Politikprogrammet för barns, ungas och familjers välfärd.

Statsrådet (2007) Regeringsprogrammet för Matti Vanhanens II regering. Edita Prima Ab.

www.yad.fi

www.kerhonetti.net

Källmaterial:

Som källor har jag använt mig av mina erfarenheter av mitt arbete med olika samarbetspartners:

Den kommunala utvecklingen av skolans klubbverksamhet har jag fått bekanta mig med inom Tammerfors stads projekt Harrastava iltapäivä. I handboken har jag använt mig av de erfarenheter inom organisationen av klubbverksamhet som jag fått inom projektet.

Kommunernas förvaltningssektors tvärsektoriella samarbete har jag fått bekanta mig med inom mitt arbete i styrgruppen för Esbo stads finskspråkiga utbildningsverkets projekt Turvallinen iltapäivä. På möten och medan projektet har framskridit har jag fått se hur samarbetsavtalen mellan förvaltningssektorerna stöder och utvidgar utbudet av klubbar i skolorna samt hur man kan fälla murarna mellan olika förvaltningssektorer

Yad Youth Against Drugs ry:s regionala modell för förebyggande arbete (fi. Ehkäisevän työn alueellinen malli ETAM) har gett bland annat elevvårdsgrupperna färdiga arbetsredskap för att utveckla klubbverksamheten i skolorna. Kartläggningarna av klubbönskemål, fritidssysselsättningar och barn med särskilda behov är en del av den regionala modellen.

Samarbetskurserna med Södra och Östra Finlands länsstyrelser har gett mig en möjlighet att se och höra bland annat om lokal-, idrotts- och föräldraföreningars aktiva arbete för klubbverksamheten. Diskussionerna som har förts under kurserna har gett mig nya perspektiv på samarbetet mellan skolorna och lokala aktörer samt samarbetets utmaningar och lyckade resultat.

Handbokens Ansvar och försäkringar-kapitel har gjorts i samarbete med Undervisningssektorns fackorganisation rf. Klubbcentralens regionala kontaktpersoner som arbetar som lärare inom den allmänbildande utbildningen runt om i Finland har bidragit med skolornas och lärarnas synsätt på utvecklingen av klubbverksamheten samt med information om regionala särdrag.

Utbildningsstyrelsens arbetsgrupp för utveckling av skolans klubbverksamhet består av representanter för Utbildningsstyrelsen, Finlands Föräldraförbund, Koululiikuntaliitto KLL, Förbundet Hem och Skola i Finland, Sydkustens landskapsförbund och Klubbcentralen. Arbetsgruppen har varit en betydande diskussionspartner och ett viktigt stöd för utvecklingen av en högklassig klubbverksamhet.

Skolans klubbhandbok hjälper personer som arbetar inom skolans klubbar eller som ämnar gå med i skolans klubbverksamhet genom att ge stöd för planeringen och genomförandet av en högklassig klubbverksamhet.

Handboken granskar syftena med klubbverksamhet, som definieras i Grunderna för läroplanen för den grundläggande utbildningen (2004). Handboken granskar även organiseringen av klubbverksamhet. Alla parter kan plocka ut åtgärder och uppgifter från organisationsmodellen som passar den egna kommunen eller den egna skolan, helt eller delvis. Handbokens avsikt är att belysa att kommunernas förvaltningsnämnder, skolans personal och hemmen bör förbinda sig till klubbverksamheten för att den ska vara högklassig och välorganiserad och för att det ska vara lätt för eleverna att delta i klubbverksamheten. Handboken ger praktiska råd som stöder planeringen för att leda och arrangera klubbar. Råden kompletteras med bilagor i form av färdiga material som underlättar planering, genomförande och utvärdering av klubbverksamheten.

ISBN (inb.) 978-952-9759-86-6

ISBN (PDF) 978-952-9759-85-9